CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
SD.P.13
Coll. No. 320

Title Bhatta Dipikā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 320 Subject:

Title: Bhatta Dipikā

Author: Khandadeva Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10" by 4.2" Extent: 36 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks: —

भा॰दि॰ १ श्रीगणेशाय नमः ॥ भावार्थाः ॥ एवं धर्मो धर्मप्रमाणं च निरूपिते अधुना तत्स्वरूपं निरूप्यते यद्यपि
तदपि सत्ताकप्रमाणप्रतिपाद्यत्वेन रूपेणावद्भूतमेव तथापि एकत्वानेकत्वादिरूपेणानुद्भूतत्वादिह तेन रू-
पेण निरूप्यते । अत्र च शब्दान्तरादिषट्प्रमाणकभावनाभेद एवाख्यातार्थः धात्वर्थो भेदकस्तत्रासि-
द्ध्यर्थः कश्चित् कोऽपि निरूप्यते । अपूर्वभेदोऽपि फलत्वेनेति न तावदाख्यातार्थो फलीभूतापूर्वभेदोपि
अपूर्वसाधनभेदाधीन इति तत्साधनजिज्ञासायां स्वर्गादिसाधनस्यैवावान्तरव्यापारस्यापू-
र्वं प्रति साधनत्वात्स्वर्गादिफलं प्रति किं धात्वर्थस्य करणत्वं उतोपपदार्थस्य सोमादेरपीति
चिंतायां प्राथमिकभावनान्वयस्य तावत्सिद्धांतिनोपि संमतत्वादौत्तरकालिकफलान्वयो-
पि एवं धात्वेवेति प्राप्ते सर्वेषां करणत्वे अनेकादृष्टकल्पनाप्रसंगादेकस्यैव फलनिरूपि-
ताकरणता अन्येषां तु दृष्टविधयैव करणार्थता तत्र धात्वर्थस्यैव करणत्वे सोमादीनां तज्ज-
नकत्वेनैव दृष्टार्थता । सोमादीनां करणत्वे च धात्वर्थस्याप्युपविधयैव दृष्टार्थतेति नानेका- राम
दृष्टकल्पना एवं स्थिते विशेषजिज्ञासायां सोमादेरेव फलकरणत्वं तस्य सिद्धत्वेन योग्यतारूपालंगा-

त्वोपपत्तेः करणत्वे शक्तत्वेन कारकश्रुतेरेकपदोपात्तत्वरूपप्रत्यासत्त्यपेक्षया वदतोपलक्षणापत्ताफलान्वये य
दृष्टतेरप्यभावाद्व्यवधानस्य च पाणादिधात्वर्थः सोमाद्युपसवनं च तदर्थत्वे अदृष्टकल्पना अग्नि-
सो॰त्र॰ ३ होमेन स्विष्टिनिष्ठकरणतातत्संपादनेन यागेनादृष्टं मंतरेणैव सोमनिष्ठकरणतासंपादनेनया-
गस्य सोमांगत्वोपपत्तेः परं पश्चात्तद्यागस्यैव फलकरणत्वं यद्यपि च फलान्वयेन तत्प्रा-
प्राथमिकभावनान्वयेयस्य प्रत्यभ्यागां तदुक्तबलवत्वस्य तत्प्रामवस्थायामकिंचित्करत्वे-
पि याष्टिकफलान्वये तस्य निर्णायकत्वात् अत एव प्राथमिकभावनान्वयेऽविद्यमानाप
दृष्टेति फलान्वये निर्णापिका न च तस्याः कारकश्रुतेस्सर्पादिवत्त्वं तासामप्राणिकत्वेऽपि
यागकरणत्वस्य सोमकरणत्वान्वयानुपपत्त्या कल्पनायामविहितत्वेन तत्रैव यस्य प्राप्यमानत्वात् अ-
न्येषामिति तदुपरस्य परिपूर्णत्वाभावेन तदुपस्थापितभावनायां सोमस्याप्यन्वयानुपपत्तेः
परिपूर्णमिति पदं च संततैरेणावेतीति न्यायात् न च प्रथमावगतस्यापि कल्पस्य श्रौत्रात्तरका-
लिकेन बाधः उपजीव्यत्वादिति यागः फलसाधनं सोमो यागार्थ इति सिद्धं प्रयोजनं सोमापवा-

भा·द्वि
२

नन्वतिनिव्युपादानं पूर्वपक्षेति ग्रंथे तु ततानन्वितं इंधानत्वं प्रतीतिक भावनासत्वे भवेन्न तु तस्यां प्र
माणमस्ति। धात्वनामेव विक्लित्त्यादिफलं इव तत्प्रयोजकव्यापारमात्रे एकारो पदार्थोपश
क्तत्वात्। अतो यत्नादिरूपभावनायाम् अपि धातुवाच्यत्वाद्धात्वर्थ एव सि। यारूपे सकलकारवो का०२
नेनुपागस्य पक्ष्यत्वापकलकरणात्वसितिचेत् पचति पाकं करोति पाके यतते इति पाकात्य
कविक्लीयमानायत्वाद्यपव्यवर्धते तु यपर्युः। नव घञंत पाकशब्दस्य पकत एव शक्तत्वात् उ
कविवरणो यपतिः व्यापारविगमेपि फलदशायां पाको विघटत इति प्रयोगापत्ते तस्यापि व्या
पारवाचित्वावश्यं भावात्। अतो भावसमानो यत्नादिर्लिङ् वाच्यः स्व अतएव धातुवाच्यमापस
स्रात् फलजनकपल्कादिव्यापारवृत्तिपाकत्वादिकमेवात्र जातिरस्वं डोपाधिर्वेत्यन्ये ते
ता तज्जनक यत्वादिकं तु अत्रानुगमात् वाच्यमेव तत्र शक्तता वच्छेदकं तु कोति विविधपमाणतिप
त्वोद्दिकं लाघवात्रिपताद्दिकमेव वानंतु त्यानिलक्षेत दुपस्थापकादशाविशेषाणां पदक्षेणा राम
निष्ठकारणतावच्छेदकं कोयेप्रवेशोग्य रुग्नत कारणतावच्छेदकघटितानंतकार्यकारणभा २

वकल्पनापत्तेः अपवेशेयपाकं पंचितुं पस्थितस्तलवाणपिभावनोपस्थित्या पत्तेः शक्यतावच्छेदकं तु फ
लोदेश्यकधात्वर्थातिरिक्तव्यापारत्वं फलवच्छेदविहितत्वर्थं पक्के चितु स्वर्गोदेशिय यागविदक्षेसवंचा यो
गवती तासोहेन्सलस्वर्ग ग्राममनानुकूलव्यापारस्य वाच्यतापत्त्वात्। इति पार्थसारथिः ॥ वस्तुतः फ
लत्वमेव शक्यतावच्छेदकं लाघवात्। तद्बाधेतु सर्वत्रोक्तपत्लार्थेल श्वाणायत्तस्य वाच्यातो
पात्तस्यानित्यकर्मसाकांक्षत्वं क्रोशतिपर्यायत्वादिकं केमेकल फलभवनानुकूलत्वाद्य श्रो प
भावनात्वेह द्यवंदेः इयं चाख्यातोपात्ता भावनैव मुख्यविशेष्याताद्धति रेकेणेतरपदार्थान्नपा
पर्यवसानात्। तस्या मेव वाख्यातोपात्ता यो कार्याप्रत्ययाद्युपात्तायां वायोगपत्ताधनुमानेतानि
पातोपसर्ग प्रातिपदिकार्थादिन्ना शब्दाम्भोः धु सुवुयात्तलिंगसंख्याव्यतिरिक्तोर्थसत्तस्य
सर्वस्यापि प्रकारतया अन्वय किं निपातोपसर्गयोस्तु क्रियासमभिव्याहाराद्धेसतितत्पावे योस्य
समभिव्याहारात्स्वन्येनापि प्रातिपदिकार्थोपि सुबर्थ कारणात्वाहे तद्धितसमासादि संदर्
प्रातिपदिकावयवार्थानां तु यत्र कारकतासंबंधे न तद्धितसमासादिवृत्तिर्थया अग्रजेन पदस्यार्थे

भा॰दि॰
२

तत्रागेर्द्वैवतात्वान्नावनयामेवान्वयोन तत्तद्वितीयान्ते द्रव्ये सत्पार्णिकुरवपत्रतुकारकतातिरि
क्ते संबंधेन मातत्रे परस्यान्वयोपियथा स्वाभिधानेमित्याहे स्वमुत्पन्नलिंगसंख्ययोः सम
नाभिधानश्रुत्यासुवर्थेकरणत्वादावेवान्वयः। तद्यातिरिक्ते प्रत्ययमात्रस्यतु सुवर्थेकारकात्वारे
र्धात्वर्थस्यकर्तृत्वे कृत्वा स्वकालादेशप्रवृत्तस्यविधादि लिङाद्यर्थस्यच तत्वेस्यैवलिंगा
नन्वपि भावताविविषयेषु स्थाप्यायां भावनायमेवान्वयः। अतस्तद्भावनोऽपि पसे प्रसद्यापिता
यांतस्यानान्वयः। आख्यातनत्वादिनावोपस्थितायांतु भवत्येवान्वयः प्रकारतया प्रकारताया
ऽकाः संबंधाश्च समवेयथायथं पाष्ठिकान्वयबोधवेलायामवगम्यनाकौस्तुभस्यव ३६व्याः
तस्मात्सिद्धा। आख्याततवाच्यास्त्रायां भावनातस्यां चत्सगादिभावर्थधात्वर्थस्यकरणं सोमारिके
तुकरणानेन्नाहकत्वादिकल्पनेम तेतिसिद्धा। चास्त्राधात्वर्थादेवा पूर्वमितिस्थितेऽपूर्वमेवास्ति
नचेतिदिंतायां स्वरूपयागार्थं मक्ष्यरोगावस्त्रत्रिकस्यापिप्रागस्यस्वर्गसाधनत्वोपपत्तौनापूर्व राम
कल्पनेगौरवात्। न च नित्यत्वात् द्रव्यसम्यक्मेः स्मरतिकीर्त्तेनात्स्याय पश्चिन्ते नन शपातयापानि २

सुमहांतपयेतिकीर्त्तेनप्रापश्चित्तनाशफलानुपपत्तिः कीर्त्तनादेः फलोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वांगीकारेणातरना
शकत्वात्। कीर्त्तनात्संताशावविशिष्ट ज्योतिष्टोमव्यक्तित्वनेकारणात्वकल्पनाहानकश्चिद्दोषः अतो गा
पूर्वे किंचित्प्रमाणमस्तीति प्राप्तेस्सू रतिनशपतोर्दोशवाचिनोऽर्थवन्मतेलसत्रणपतेऽर्थेशपोगपमपूर्व
मेवकल्प्यते गौरवस्यफलमुखत्वेनादोषत्वात्। अतश्चप्रधानेनस्वर्गादिफलेजननीये अपूर्वमवांत
रव्यापारः। अंगेतच प्रधानादिनिष्ठफलाद्यनुकूलयोग्यतारूपेसवफलेजननीयेतरवांत
रव्यापारःसत्वफलवलादात्मनिष्ठः। अवांतरव्यापारत्वाद्देवचनयागारेभ्यथा
सिद्धिगतः द्वैवपत्रेकमेवप्रधानेतत्र पूर्वोत्तरांगसहितात्तस्मादपूर्वोत्पत्तेः प्रधानाव्यवहितमेकम
ल त्पूर्वेतेनचसर्वांगांतेपरमापूर्वमपरमितिद्वे अपूर्वे एवंप्रधानभेदेपिप्रतिप्रधानंकृत्स्नपूर्व
भेदः परमापूर्वत्वेकमितिज्ञेयाः दर्शपूर्णमासयोस्तुपौर्णमास्यांपौर्णमास्यायजेतामावास्यायामवास्य
यायजेतेतिवाक्यद्वयेनयागत्रयकरणातानांत्रिकालत निरयसाग्नासाहित्यावगतेःसाहित्यस्यचैकका
र्यनिरूपितत्वाविनानुपपत्तेः प्रतिसमुदायंसमुदायापूर्वमपरंतेनचपरमापूर्वमितिनवापूर्वाणिसिद्धं
स्वमस्यताधिचातुर्मास्यद्वारशाहादिषु अपूर्वकल्पनाज्ञेया। अंगेषुतु सन्निपत्योपकारकांगजन्या

भा॰दी॰
४ अ॰

र्वाणां प्रधानस्यैवोत्पत्त्यपूर्वजननानुकूलयोग्यताजनने उपयोगः॥ अतिमध्यमगतयोग्यतया
नाशः॥ आरादुपकारकजन्यानां तु उत्पत्त्यपूर्वनिष्ठतत्स्वव्यवहितकार्यजननानुकूलयोग्यताजनने उप
योगः॥ अव्यवहितं च कार्यं समुदायापूर्वं स एव तदेवतद्भावपरमापूर्वं स्वर्गो वेत्यवधेयं॥ अति
मयोग्यतोत्पत्तौ च नाशः पश्चिमपरमापूर्वे न तथा किंचित्समाणामि त्याशंक्य ततो मासन्तता
अंगानां तु आरादुपकारकाणां मुत्पत्त्यपूर्वमेव समुदायापूर्वाभावे फलानुकूलयोग्यताज
ननमेव कार्यमस्तु सर्वं यातिद्धमपूर्वं॥ ॥ तानिद्वैधं॥॥॥ व्रीहीनवहंतीत्यादौ पूर्ववदेवा
वघातस्य फलभावनाकारणत्वमविवादं तत्र फलं न व्रीहयः अउन्यत्वात् नापि वैतुष्यं तत
ज्ञोनकत्वस्य लोकसिद्धत्वेनाविधेयत्वात् नापि पष्टेः लनारः यथप्राप्तत्वे न तद्यावदि
फलको नियमः तस्यापि वैफलत्वात् न चास्या दृष्टार्थत्वं अदृष्टस्यावश्यकल्पनीयत्वेश
स्यावघातादेव तत्कल्पनौचित्यात् अतो दृष्टार्थस्यावघातः तदपि वा दृष्टं न व्रीहिनिष्ठं॥ त राम
त्वावछिन्नं प्रति आत्मत्वेन समवायी कारणत्वात् अतः पूर्ववदेव व्रीहयस्यावघातार्थं दृष्टि ४

व्रीहिविशिष्टो वघातस्यादृष्टार्थमारादुपकारकत्वेन विधीयत इति प्राप्ते दृष्टसंभवे दृष्टस्य
न्याय्यत्वाद्वितुषीभावस्यावघातफलं न च तस्या दृष्टे पादेव प्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यं दलनादु
पायांतरस्यापि फलकनियमस्यैवावघाताश्रितस्यादृष्टार्थं विधेयत्वात् अतस्य च वह सम
लचौ अवघाताभावे तस्य लोपः वस्तुतस्तु आतस्यावघातस्यैवाश्रो पतः पूर्वं च व आवि
तुषीभावार्थं विधेयत्वं अतश्चा क्षेपप्रवृत्ति प्रतिबंधादलनादिव्यावृत्ति फलको नियमः
फलं वैतुष्यस्य च दलनेनापि जायमानत्वाद्वैयर्थ्यशंका तु अवघातादेव व्रीहिनिष्ठादृष्ट
स्याप्युत्पत्तिकल्पना नियाम
कत्वस्यात् दृष्टस्य च जन्यत्वमात्रलाघवात् कल्प्यते न प्रयोजकत्वमपि दृष्टरूपे वैतुष्यस्व
तत्कल्पनात् अतः कस्मलचौ वैतुष्याभावे तल्लोपः आर्थिकविध्यंतरकल्पनं नो नैकोद
स्पतात्तद्दृष्टस्य च द्वितीयादि धर्मिग्राहकप्रमाणेन व्रीहिनिवृत्तस्यैवाव ... गतेस्तत्वे
नैव समवायीकारणतानात्मत्वेन अतश्चावघातस्यादृष्टवितुषीभावोभयद्वारा अपूर्वं सा

भा·दि
५

नीमूतव्रीह्यादेर्देशेनविधानात्सिद्धं संस्कारकर्मत्वंप्रयोजनंयागार्थव्रीह्यादेर्येत्यव्रीत्यंतरमवघाते
यमुयाहेयपूर्वंप्रसेहिद्वांतेनेति॥धर्ममात्रे॥व्रीहीन्प्रोक्षतिसुचंसंमार्ष्टीत्यादौद्रव्योपकारक
त्वासंभवात्द्वितीयायाश्चसाध्यत्ववत्करणत्वेपिसक्तूञ्जुहोतिवत्तृतीयानाशिरंवडकानकुर्वित्यादौ
प्रयोगदर्शनात्स्ववाधिकरणपूर्वपक्षवद्रव्यकर्मत्वमेवास्त्वज्ञानांहिकरोतेर्द्विकर्मकत्वापत्तेर्न
साध्यत्वं अतःकरणत्वमपिद्वितीयायाअतश्चव्रीहिकरणकप्रोक्षणमेवाद्रव्यांत्यविधीयतेद्र
व्यप्राप्तेकर्मणिद्वितीयेत्यनुशासनात्घटंकरोतीत्यादिप्रयोगाच्चसाध्यत्वमेवद्वितीयार्थोनक
रणत्वंअनेकशक्तिकल्पनप्रसंगात्।कर्मत्वंचकर्तुरीप्सिततमकर्मेतिसूत्रेणेप्सितत्वरूपमे
वात्रापितुतथायुक्तंचाग्नीप्सितमितिसत्त्वाद्दीप्सितानीप्सितसाधारणसाध्यत्वमेवापयाचे
वंसतिनस्त्वचद्वयपर्यवसानपर्यवसानतयाकोलभ्यव्रपदर्शितं।अतश्चव्रीहीणांद्वितीययासाध्यत्वा राम
भिधानात्यागांगत्वावगमेनचेप्सितत्वप्रतीतेस्तदुद्देशेनप्रोक्षणविधीयते।द्रव्यद्वाराभ ५
वेपिवाद्रव्यमेवद्वारंव्रीहिनिष्ठंकल्प्यतेअतस्त्वयजनोपयोगात्प्रोक्षणवाकल्यपितुंशक्या

यथासक्तुषुतत्रद्वितीययाकरणत्वलक्षणामंगीकृत्यसक्तुविशिष्टहोमस्यैवअपूर्वार्थविधा
नेनवानीप्सितकर्मत्वेवाप्यन्वयोपपत्तेः तेकरणत्वलक्षणेतिशंक्यंतथासतिअग्न्योपकारकस्या
पिभावनायांकर्मत्वेनान्वयावश्यंभावेतस्माद्विकर्मत्वापत्तौदेश्यानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदा
पत्तेः।अतःसक्तुकरणकहोमस्याग्न्युपकारकत्वेपिप्रोक्षणादेःसन्निपत्योपकारकत्वमेव। १४
प्रयोजनंपूर्ववत्॥ततशब्दयोः॥अथैःस्तुवतेप्रउगंशंसतीत्यादिस्तोत्रशस्त्राणांयागीयदे
वतादिप्रकाशकत्वेपान्यमंत्रवद्देवद्रव्यदेवताद्रवघातादिवदेवसन्निपत्योपकारकत्वमि
तिप्राप्तेलोकेगुणिनिष्ठगुणतात्पर्यकाभिधानस्यवस्तुतियदेवाच्यत्वेनप्रसिद्धत्वात्स्तगी
ताप्रगीतमंत्रसाध्यगुणनिष्ठगुणतात्पर्यकाभिधानस्यस्तोत्रशस्त्रपदवाच्यत्वाद्देवगुण
प्रकाशनतात्पर्यकत्वासंभवेननैषांमंत्राणांगुणप्रकाशनमात्रार्थत्वमेवानच
प्रयोजनशेषाभिधानन्यायेनद्रव्यार्थत्वानुरोधेनलक्षणयागुणिप्रकाशनरूपत्वंलि
गादेवतादेवत्वोपपत्तेर्विधिवैयर्थ्यात्।एवंचमाहेन्द्रयागसंनिधौ इतिस्तुतिरूपमन्त्राभ
×रीनार्थत्वंअपितुगुणप्रकीर्तनरूपाणांस्तोत्रशस्त्राणांमात्रमभिधादृष्टार्थत्वयाआरादुपकारकत्वं×३

मा॰ द्वि
६

वति। इतरथा शब्दसमवायिनी देवताविधिगतशब्देनैव निगमेषु वक्तव्येति मैन्द्रेणेन्द्रशब्देन शब्द
तेः प्रकाशयितुं अशक्यत्वे इन्द्र एव देवता तत्रोक्तपदोपस्थितिः। तस्मात् संबंधबोधकप्रमाणाभावेन दा
मनोतायां अग्निशब्दवह्निशब्दयोरूहप्राप्तौ अग्नेरेव प्रकाशनापत्तिः। अस्मात् प्रधानकर्म
स्तोत्रशस्त्रे॥ ॥विधिमंत्रयोः॥ ॥गुणकर्मप्रधानकर्मविधायकाख्यातद्वयेन रूपिते प्रसं
गाद् अभिधायकं तत्तायमाख्यातेन निरूप्यते। मंत्रगतानां ब्राह्मणगतानां चाख्यातानां वाद्रि सम्भिव्या
वि॰ हृतानामपि विधायकत्वं तस्मामपि प्रमाणान्तरेणाप्राप्तोऽर्थः स्यात् तत्क्रमभेद इति प्राप्ते देवांश्च
याभियंजे ते यस्या भयं हविरान्निमाछेत्। इत्यादि रोपछन्दस्य प्राप्तियोतकत्वेन स्वविषये अ
ज्ञाततायनरूपविधिप्रतिबंधकत्वं स्पष्टं। एवं अग्नीद् अग्नीन् विहर इत्यादौ संबोधने विभक्ते
रभिमुखस्योत्तमात्रविषयायाः अभिमुखानभिमुखसाधारणविधिविरत्वं समीक्षादेः राम
न्तमपुरुषस्य च यत्र प्रवृत्तेनरूपविधिविरोधित्वं अतो विधायकत्वाभावान्मंत्रगतानामाख्या ६
रकत्वं ब्राह्मणगतानां निमित्तादिप्रतिपादकत्वेन समायोति इष्टं तथा देवेषु॥ मंत्र

प्रसंगाद्देवबुद्धिप मंत्रे मेगोपायेति वेदस्य प्रयुक्तमंत्रशाब्दार्थ निर्णयाय तल्लक्षणमुच्यते प्रयो
थ गाभियुक्तानां मंत्रपदवाच्यत्वं प्रकारेकाद्युपस्थितिर्विषयता संबंधेन तं मंत्रः॥ वाच्यतावच्छेदकं च
मंत्रत्वं मंत्रपदोपाधिर्वेदत्ववत्॥ ॥शेषे॥ ॥एतद्ब्राह्मणानि पञ्च हवींषीति वेदप्रयुक्तब्राह्मणश
ब्दपोताख्यानार्थं तल्लक्षणमपि प्रसंगादेव मंत्रातिरिक्तवेदत्वमेव ब्राह्मणत्वं॥ ॥अनाम्नातेषु॥ ॥
ऊहप्रवरनामधेयानां सत्यपि प्रयोगकाले अर्थस्मरणार्थं मुख्यार्थत्वे मंत्रपदैकवाक्यत्वे
चस्वरूपेणावेदे अपठितत्वादभियुक्तप्रसिध्द्यविषयत्वेन नैषां मंत्रत्वं। अत एवैषां मंत्रेषु
मंत्रमेषानिमित्तप्रायश्चित्तं अपितु अंगमेषानिमित्तकमेवातेषामूहः। मंत्रत्वाद्यापक
धर्मैर्निरूपिते तस्य संगादेव तदन्तरधर्मीअकत्वादिरूः वसामानियजुःषीति वेदप्रयुक्त
ऋगादिपदार्थपरिहानार्थं निरूप्यते यादृश्यवस्थाच मंत्रत्वं ऋक्त्वं॥ ॥गीतिषु॥ ॥मंत्र
त्वे समानाधिकरणगीतित्वं सामत्वं। शेषे॥ ऋक्सामभिन्नमंत्रत्वं यजुष्ट्वं। तेषां भावत्रेषु
घितत्वान्नातिव्याप्तिः॥ ॥निगदो वा॥ निगदसंज्ञकानां मंत्राणां संज्ञाभेदादुपांशुयजुर्वा उच्चै

भा·दि निगदेनेति विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये उच्चैस्त्वमेवोपयुज्यत इति प्राप्ते ऋचः सामानि यजूंषीति वेदत्रयाणा
७ मेव मन्त्रभेदानां संकीर्त्तनात्कैवल्येन वस्त्वन्तरं यं निगदः स्मृता भवतीति तस्माद्यजुरिति च लिङ्गोऽन्निगदा
नां यजुष्ट्वमेव। संज्ञा तु ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाभेदेऽप्युपपन्ना निगदत्वं च यजुष्ट्वावा
न्तरधर्मो न तु नितरां उपांशुस्वरातिरिक्तस्वरगाद्यमानत्वं न ह्यः प्रवक्तृत्वस्यादिनिगदेषु
उपांशुगद्यमानेष्वव्याप्तेः। न चैवं धर्मभेदः स्यात्॥ विशेषविहितेनोच्चैस्त्वेन सामान्यविहित
स्योपांशुत्वस्यान्यपरत्वाद् बाधात् उपांशु यजुषेत्यस्य वेदेऽप्यक्रमानुरोधे न यजुर्वेदे
विहितकर्ममात्रे उपांशुत्वविधायकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन भवन्मतेऽपि सङ्कोचस्याव
श्यकत्वाच्च। न चैवमुपपन्नमवशेन यजुःपरवेद इत्यस्मात् वन्निगदस्य रेपि यजुर्वेद इत्यस्य
णापत्तेरेकस्मिन्कर्मणि धर्मद्वयविकल्पापत्तेः। वायोर्यजुर्वेद इत्यत्र पञ्चमस्य यजुःपदस्य
वलक्षणात्पर्यमाहकत्वात्। अन्यथा वायोर्निगदवेद इत्यपि किन्न वदेत्। अतश्चोच्चै राम
निगदेनेति स्वतन्त्र एव निरपेक्षो वादः कोऽयमुच्चैस्त्वनियमविधिर्विशेषविहितातिरिक्तानिगदेष्वे ७

न्त्रेषु हि परप्रत्यायनरूपकार्यवशेनोपांशुत्वनिवृत्तावपि मन्त्राद्यनेकस्वरप्राप्तौ उच्चैस्त्वनियमोऽना
नुपपन्नः। अतो निगदेनैव यजुर्धर्मप्राप्ताव्युच्चैस्त्वं आश्विनादौ पारिप्लववशान्न वा। अर्थैकत्वात्॥
यजुषां पादवत्परेषु वाक्यत्वपर्याप्तं तावत्पर्याप्तं न तु वाक्यमन्त्रहेतुस्तस्य विनियोगानर्हत्वात्
वाक्यत्वं च यत्रार्थैकत्वं विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं च तावत्। अर्थैकत्वं च भिन्नप्रतीतिविषयत्वा
भावात्· व्रीहियववाक्ययोर्भिन्नार्थयोर्वा विभजत्विसाकाङ्क्षे च सत्यपि भिन्नप्रतीतिविषयत्वेन स्व य
विशेष्याया भावनाया एकत्वादर्थैकत्वे अतस्तत्रैकवाक्यत्वव्यावृत्त्यर्थं द्वितीयं अत्रोपमा
नपौःपानेकमुख्यविशेष्यराहित्यं अन्यस्य दुर्वचत्वात्· अस्ति च गामानयेत्यादौ मुख्य
त विशेष्यभूताया भावनाया एकत्वात्तत्। दर्शपूर्णमासमनहोमादिवाक्येषु भावनाना
मनेकासामपि भिन्नप्रतीतिविषयत्वे प्रधानार्थयोरनन्वये अनिवृत्ताकाङ्क्षत्वरूपविशेषणं।
स्यानन्तेसरनेकमुखोक्तितास्मित्तौ देवत्रानन्वये साकाङ्क्षत्वेऽपि भिन्नवाक्यत्वादाद्यं विशेषणं॥
समेषु॥॥ यत्र तु नोक्तविधं विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं पथे पेत्वा उर्ज्जे त्वेत्यनयोर्द्वयावाक्याय

मा॰दि॰
८

यद्येनकल्प्यतांप्रागोपदिष्टेनकल्प्यतामित्याशैतच्चसत्यम्पर्यैवंकृत्वेभगोवामित्याशिवन्मंत्रभेदःकि
मुत्पत्तिविनियोगानुसारेणार्थभेदःस्वप्रमाणावानतसमंत्रेकत्वेप्रमाणाभावस्ववेअत्रहिर
वेत्वेतिशास्त्वांच्छिनत्तिॐॐहेसुन्माधीतिविनियोगाभेदाद्देवत्वावच्छिन्नमीतिक्रियापद
ध्याहारेणाभिन्नमेवसुत्स्यविशेष्यं।स्वमृजेत्वोन्माश्मीति।एवंलक्ष्मीवांचपतीतिवदेवंचना
तल्लक्ष्मिमेहरवाणमेनार्थभेदः।अतएवात्रयजुर्भेदइतिपूर्वोक्तिप्रसंगहारहरणमात्रं।।।।आ
नुषंगो।।।।यत्रबहूनांशेषापेक्षिणामाद्यस्यानंतरंशेषःसमाम्नायतेयथापातेअग्नेअ
याशयेस्यानंतरंतनूर्वर्षिष्ठेत्यादिशेषःउत्तरौमंत्रौपातेअग्नेरजाशयापातेअग्नेह
राशयेतितत्रोत्तरयोःशेषापेक्षिणोरयमेवशेषोनुषज्यतेनतुलौकिकोध्याहारीयते।अन्त
त्वातनचाहावेकस्मिन्नवहिर्न्यत्रनेतुंनशक्यः।सर्वार्थत्वेनाम्नानात्नचाद्यस्यानंतरंमवे
क्षितदेशपठितत्वात्तस्यैवमाम्नानंशंक्यं।आकांक्षायोगपतत्पाद्विशिष्टत्वाद्धमस्त्रेरपिअ राम
संबंधियस्यव्यवधानरूपायासत्वेत्वाविशिष्टत्वाच्चनहिआनंतर्यमेवसंबंधकारणंतेद ८

भावेपिशाब्दबोधस्यासंबंधिपदव्यवधानाभावेआनुमानिकत्वात्सर्वार्थव्यवधानस्यसहपा
ठेअशक्यतयाआकांक्षादिरेवेगोक्वसर्वार्थत्वज्ञानोपपत्तेरादन्तपाठस्यसर्वांतपाठस्यचापा
ठपितुमशक्यत्वादपेक्षितदेशपाठस्यचलिंगेनैवहातोंऽशकृत्वाहान्नानस्यसर्वार्थत्वावगतेर
नुषंगएवानैवंवेअव्यवधानस्याकारणत्वेपदस्याध्याहारस्यवकरणत्वानापत्तेः।तस्मादाकांक्षा
त्वेपिसंदेहेनियामकत्वमात्राङ्गीकारात्प्रकृतेतुआकांक्षादिवशेनसर्वार्थत्वस्यैवप्रतीतेर्नि
यामकाकांक्षाभावेनानुषंगएवयुक्तः।अतएवतन्त्रेदेपियजुर्भेदप्रायश्चित्ते।एवं पत्रनि
राकांक्षाणामेवशेषिणांबहूनामंतेसापेक्षःशेषःसमाम्नातोयथाचित्पतिस्त्वापुनातुवाक्
पतिस्त्वापुनातुदेवस्त्वासवितापुनात्वित्येतेषामंतेअच्छिद्रेणपवित्रेणेतितत्रापिसान्निपा वि
त्यत्वयोरपिशेषास्तवेचानुषंगः।नचोत्थाप्याकांक्षापारएकसंबंधेनैवचरितार्थत्वादानंत
र्यस्यनियामकत्वोपपत्तेः।शेषाकांक्षयाकांक्षोत्थापनेपिप्रधानत्वाछेषिणांविनिगमना
विरहेणास्वेषामेवशेषग्राहकत्वावगतेरानंतर्यस्यानियामकत्वात्।अतएवअनेकहवि

भा॰ दि॰ ९

स्य तिसन्निहितयदितोपहोमानां सर्वार्थत्वमेव। अतश्च मुख्यनाभिगृत्स्य प्रदेशपावनार्थेषु स्ते
षु मंत्रेषु शेषोप्यनुषज्यते प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात्॥ अव्यवायात्॥ यत्र तु असंबंधिपदव्यवधा
नं यथा सन्ते वायुर्वातेन गच्छतां संयजत्रैरंगानि संयज्ञपतिराशिषेत्यत्र गच्छतामित्यस्याशि
षेत्यत्र नानुषंगः। अंगानीत्यत्रैकवचनांतस्यानन्वयेन बहुवचनांतस्यैव गच्छंतामित्यस्या
ध्याहारावश्यंभावात्तावतैव तस्य बहुवचनस्यैवाध्याहारेणांगानि धातोरनुषंगस्येवेति स्वव
चनस्यैवानुषंगप्रसक्तेरुदाहरणमिदं॥ ॥ इति श्रीखंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां द्वितीयस्याध्या
यस्य प्रथमः पादः॥ ॥ शब्दांतरे॥ ॥ भावनाभेदफलोन्नीतापूर्वभेदोपयोगिभावार्थाधिक
रणारम्भोपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तादेः समाप्तेः पुनः शब्दांतराद्भेदोभिधीयते सोतिहोमा
दिष्वेकरगस्थानां सोमेन यजेत हिरण्यमात्रेयाय ददाति दाक्षिणानि जुहोतीत्यादीनां विभि
न्नधात्वर्थानां भावनाभेदबोधकत्वमस्ति न वेति चिंतायां ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन राम
स्वर्गकमेकभावनामात्रं लाघवाद्विहितं तत्तदनुवादेन सोमादिवाक्यैः सोमादिविशिष्टयागादि ९

विधानात्सर्वेषां चोत्पत्तिशिष्टत्वेन गुणान्यायाभावान्न भावनाभेदः। न चानेकधात्वर्थानामेकजातीय
यत्नजन्यत्वासंभवः बाधकाभावात्। नच प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधायकत्वात्प्रत्ययानां फलवाक्य
स्थेनाख्यातेन धात्वर्थानवच्छिन्नस्य भावनाविधानानुपपत्तिः आख्यातेन धात्वर्थावच्छिन्न
भावनाभिधानेपि तदंशे विधिव्यापाराभावात्। अत एव गुणफलसंबंधस्थले धात्वर्थानुवा
देपि भावनामात्रविधाने। अत एव च फलवाक्ये यदि प्रकृतसर्वधात्वर्थोपलक्षणाज्ज्योतिष्टो
मपदं च छत्रिन्यायेन सर्वनामधेयमिति प्राप्ते कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्य विजातीययागत्वादेः के
विवृतिकार्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वेन तत्तद्वाक्यैकप्रतीत्युपस्थितस्य यत्नस्यैव वैजात्यस्यापरि
कल्पनया विजातीययत्नत्वेनैव कारणत्वं। अत एव प्रतिधात्वर्थं वैजात्यं भावनावैजात्यसिद्धिः।
विभिन्नधात्वर्थकत्वमेव च शब्दांतरत्वं। अत एव तत्र आङ्तीर्जुहोतीत्यत्र संख्यया होमभे
दोपि तु शब्दांतरादेवोक्तो विधाभ्यां भावनाभेदः। ननु सलोकादिति चेद्यं। किंच प्राप्तभावनानुवा
देन सोमयागाद्यनेकविधाने वाक्यभेदापत्तेस्तत्तद्गुणधात्वर्थोभयविशिष्टभावनाविधानमेव

भा॰ दि॰
१०

तत्र ह्यार्केयंगौकर्तव्यां तत्रत्वचातुर्थिकन्यायेन ज्योतिष्टोमपदाभिधेयस्य सोमयागस्यैव स्वर्गवाक्ये
न फलसंबंधो मध्यतुतरंगत्वान दर्शस्वर्गवाक्यस्य यागमात्रनोत्पत्तिपूर्वकफलसंबंधः सोमवाक्ये
न च सोममात्रविधानमिति वाच्यं स्वर्गवाक्ये राजसूयन्यायेनोत्पत्तिरूपयागानामेव फलसंबंधा
पत्तौ यागांतरविधाने प्रमाणाभावात् ततश्च यवाग्वाश्चरुवत्सोमविध्यनुपपत्तेः सोमवा
क्ये कर्मांतरविध्यवश्यंभावः प्रयोजनं सोमयागमात्रप्राधान्यं ॥ ॥ एकस्मै वा ॥ ॥ दर्शपूर्ण
मासप्रकरणस्थे समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यज
तीत्याद्ये यागस्यापि प्रत्यभिज्ञापमानत्वेनाभेदान्न भावनाभेदः नचाभ्यासान्नेदो यागस्य
अभ्यासस्यैकत्वसाधकत्वेन विरुद्धत्वात् न च विधिपुनःश्रवणारूपस्याभ्यासस्य विधे
पयागादिभेदकत्वं दृष्टं जुहोतीतिवद्विधेर्देवतारूपगुणसंक्रांतिशक्तित्वेन यागविधय
त्वाभावात् न च यागोत्पत्तिवाक्यस्य गुणावरोधात्कोत्पन्नवाक्येन गुणविधिः अग्न्याधा
यमिकवाक्यस्थसमिदादिस्य तत्त्वन्यायेन नामधेयत्वांगीकारात् वसंततस्य यदित्यादिमा राम
मंत्रवर्णात्समिद्धाप्तिस्तस्तनूनपातादीनामपि विशिष्टाश्रुत उपांशुयाजानुवादस्तवि १०

देशान्तरविहितकर्मानुवादेन वा पंचत्वस्यापि देवताविधिर्न वसंभवत्याग्निकतायाऽस्या मंत्रवर्णा
वदनु मंत्रणा मंत्रेभ्योऽपि विकल्पेन वसंतादिदेवताप्राप्तिसंभवेनैतेषामपि न मविधित्वोपपत्तेः
श्रुतस्थानस्यापरपुनःश्रवणाभावान्न कर्मभेद इति प्राप्ते उभयाकांक्षावत्तनूनपादान्मंत्रा
णामेव देवताकल्पकत्वात्स्य पुरःस्फूर्तिकत्वेनाम्नतराकांक्षावत्त्वान्न मंत्रणा मंत्रेभ्यो
देवताकल्पनानुपपत्तेर्न समिदादिपदानां देवतानियामकत्वं श्रुतस्थोपपदार्थायसंभव
स्याग्निकत्वात् दृष्टत्वादिना विधेर्धात्वर्थभावनाविषयत्वप्रतीतेर्विहितविधानायोगाद्विधे
यतावच्छेदकतया वैजात्यासिद्धिः न चैवं वसंतस्य त्वन्यायेन समिदादिपदानां नामधेयत्वात्सं
ज्ञयैव भेदसिद्धिः तत्प्रख्यन्यायेन गुणविधित्वनिराकरणेऽपि नामधेयपक्षस्यैवैतैर्वैकल्पि
सि॰ दकर्मसिद्धिरनेकेषां नामधेयानां वैयर्थ्यप्रसंगेन समिदादिपदानां गुणानुवादकत्वेन
वोपपत्ते नामत्वनिर्णायात् सिद्धेऽप्यभ्यासेन कर्मभेदस्यैकैककर्मणः एकैकं नामधेयं सार्थ
कमिति नामत्वनिर्णयः प्रयोजनमुक्तरीत्यधिकरणप्रयोजनं प्रयोजनांतराणि कौस्तुभेऽस्य ज्ञानि

भा॰ दि॰ प्रकरणांतु॥ ॥तत्र स एव य एवंविद्वान् पौर्णमासीं यजते स यावदुक्थ्येनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति

य एवंविद्वानमावास्यां यजते स यावदतिरात्रेणोत्पादिवाक्येपि अग्न्याधाकर्मभेदः नाचार्यैर्लघु

११ लै त्वेपि वाक्यद्वयेन विधिप्रतिबंधाद्विधिपुनरुक्त्यभावः। तमभिधाय जतीति वल्लेष्टत्वावगतेर्य

द्वयस्य पौर्णमासीति तद्धितवद्वैदनं क्रियामात्रविधिप्रतिबंधकत्वात्। अत एव पौर्णमास्यमावा

स्यापदमपि नामधेयं पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति वाक्यद्वये नैतद्वाक्यविहितकर्मणोरेवकाल

विधानात् न द्रव्यरूपाभावः। वाक्ये पौर्णमास्यामनद्ध्येते च धनवती अमावास्यायामिति

वचनेनाज्यभागक्रमागतानामपि मंत्रवर्णात् मंत्रबाधित्वात् एतद्वाक्यविहितकर्मांग

त्वेन विधानात् मंत्रवर्णात् अग्नीषोमदेवतायाः सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायां

माज्य मिति वचनेनाज्यद्रव्यस्य प्राप्तत्वात् अत एवाग्नेयाद्विवाक्ये देव पौर्णमास्य

मावास्यासिद्धपि सोपस्थापिते तद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन द्रव्यदेवताविधानोपपत्ते राम

भोपपत्तिः। न चानेकविधानाद्वाक्यभेदः। तद्धितेन देवताविशिष्टद्रव्यविधानापरस्यानुपपत्तः ११

द्रव्यस्य च तेन विशिष्टविध्युपपत्तेः। प्रकारांतरेणाह यत्ना अन्तर कौस्तुभ एव द्रष्टव्यः। सर्वथा विद्व

द्वाक्यकर्मांतरविधिः एवं च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति फलवाक्ये तत्प्रयाजादिसाधा

तापेन सर्वेषामाग्नेयादीनां स तद्वाक्यविहितकर्मणोश्च प्रथमयज्ञे फलसंबंधो द्वितीयेन तु

पूर्ण तत्साधारणापेन तयोर्वा दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकस्य कालयोगिषु प्रसिद्धत्वेपि द्विवचनस्या

प्रसिद्धत्वात् आज्यभागादिषु तस्य प्रसिद्धत्वेपि प्रातिपदिकस्याप्रसिद्धेः। अतो राजसूयस्या

येन नाम्नः संकोचकल्पनानुपपत्तेः प्रकरणात्सर्वेषामेव यागानां फलसंबंधः॥ पाशाधिकरणा

स्यापे नद्विवचनस्याप्रसिद्धत्वेपि प्रातिपदिकमात्रप्रसिद्ध्या कालयोगिनामेव वा अत्र नेयारे

ववाद्दिलस्यापि कथंचिदुपपत्तेः फलसंबंधः। न तु यस्याग्नेयादेर्नाम्नि तिप्रयोजनमिति

प्राप्ते लिंगक्रमात्मामाज्यभागानां गत्वेन वार्त्रघ्नीवृधन्वतीमंत्राणां प्राप्तानामपेक्षितव्यवस्था

विधायकत्वेन वार्त्रघ्नीवाक्यस्योपपत्तेर्नानपेक्षितगौरवाया एकविधद्वाक्यविहितकर्म

गताबोधकत्वात् अतः एव कालद्वारेणाकर्मद्वारेणावाव्यवस्थापरमेवतत् इति वस्तुतो। अत

अनताव इत्यनेन देवताप्राप्तिः नाप्याग्नेयादिवाक्येन प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधानेवाक्यभे
दात् विधिफलस्याहिरण्यं ज्ञातत्ज्ञापनस्यैकविषयत्वमेव सर्ववचनत्वमतस्मानेकविसयत्वेवाक्यप्र
संगान्नचविशिष्टविधानाद्वाक्यभेदः विशिष्टस्याप्युपत्तत्वात् उक्तंचैतत्कारकतासंबंधेनप
न्नतद्धितादिव्यत्रिनतत्रपरस्य राज्योपोषितुयवाश्वाभिधानीमित्यादौ तद्धितेन संबंधेन विनि
वेशसह इति। अतश्च प्रकृते देवतात्वस्य संप्रदानकारकत्वात्परस्परसंबंधानुपपत्तेरुभयवि
शिष्टकर्मान्तरविधानमेवावश्यकं। अतश्च रूपाभावस्तद्देवस्यैवश्रुतवाक्यं पं विशेष
लाभस्तत्वापिन विहितवाक्ये कर्मविधिः पक्षत्वेन विधिशक्तेः प्रतिबंधेन विधिपुनश्च वरा
स्येवाभावात् नवतस्येव देवताक्रियामात्रविधिप्रतिबंधकत्वं पक्षत्वं इत्यत्र दोषविधिके प्र
तिबंधकत्वस्यैवप्युत्पन्नसिद्धत्वात्। किंच अस्मस्यरत्वाद्दपिनाभ्यासस्य रूपमिष्टि राम
८ तथाहि तत्रहि वाक्यस्य फलं तत्प्रजननाप्रकृतत्वादाग्नेयादिद्रव्यत्वंपयवततत्कालयोगि १२
नस्तत्रैनामधेयवशादस्य संततस्य योजनं चतंत्रेणाप्रजनानेकोपासनाम समुदायद्वय

सिद्धिस्तस्याश्चापिप्रयोजनं फलवाक्येषु गुणमेवफलसंबंधसिद्धिप्राप्तिपरिकरस्य
दृष्टकालयोगेनप्रमितत्वात् दृष्टवचनस्य स्ववशशब्दाश्रयसमुदायद्वये कस्तुतदापि वि
संबंधेनवद्गत्वलक्षणापत्त्या तात्पर्यग्राहकमेव वचशब्दसंबंधषट्कसमुदाय
सिद्धिद्वारा विहितवाक्यद्वयं अन्यथाहि विहितवाक्याभावे आग्नेयद्वयस्यैवैकवाक्यपासना
वगतेद्वित्वयोगेन कालद्वयपृक्तस्य च फलसंबंधापत्तिः। यथा चेयराग्नेयाष्टाकपालद
यत आग्नेयद्वयमात्रसिद्धिः तस्य योकोत्तिमत्रद्रव्ययपवित्रे अतःषड्गुणफलसंबंधसिद्धिरेवोक्ता विध
याविहितवाक्यप्रयोजनमित्यत्र पञ्चयत्वादिपतवेक्षदेवेनयजेतेति वदभ्यासस्य रूपमिति
द्धिनेवेवंयेनामास्येति वाक्यद्वयेप्युपपत्तिगतस्य समुदायतया गाविकप्रयोगविधि
त्वेनसार्थक्यस्य काशब्दस्य नातीत्वात अन्यथाम्पत्ति वाक्येषु पत्वे कालयो
गात्वलेकमेवप्रवर्तनारागसहितैकैकप्रधानप्रयोगाभवेयुः एवं चोत्पत्तिवाक्ये काल
श्रवणाभिविहितवाक्याधिकारवाक्यत्वाय जिपद्मे कोचार्थमेवेति समुदाय ति

भा॰ द्वि॰
१२

ऽप्यर्थसमुदायेनानुवादकावेवैतौ न कर्मान्तरविधी इति सिद्धं ॥ ॥ यो गोमयमश्नीवत ॥
तेनैवताभिवास्यतृषज्ञस्मिन्निति पते प इवैवोपु रोडाशो उपांशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरु
पांशुपष्ठ्या जामित्वाय प्रजापतिरुपांशु प थ्यो जामित्वायेति श्रुत तत्र तत्र वाक्य प
वेवैदेवनकर्मान्तरविधिः अपि ततप्रत्ययातवाक्यविहितानां देवतानामुपांशुत्वविशिष्ट
यागानां समुदायमिध्यमनुवादस्य वतत्प्रयोजनेनैतानि तल्लकानिविधिः द्वेयागामे
तेषांतावत्तामनोऽधोमावास्यस्य बनावुपांशुपानीमास्यायजानेतिकाल संबंध
तासयं गन्हेदगफलसंबंधातिद्वितीयोद्ध्यथा हिश्रुतीधाम इवममप्यवकालसंबंध
सकलतवधस्यादिति यानेउपकेमापमेतातयापरेकविषयत्वेनैकवाक्यत्वप्रतीतेन
तत्यपूर्वत्यातवाक्ये केमविधिः अतरावाक्यस्वतुकालीयाउपांशुत्वविशिष्ठककर्मविधि
तेः एवं चाश्वायां चवान्तरमावेन सर्वोपि अन्यथावाक्यभेदः यतो अतस्ववतत्यपूर्वस्यावै
देवतामन्वविधिरेतरालवाक्यस्यकर्मणो इत्यप्याप्यासनवतत्देवतालाभः आवलभेदेन

राम
१२

वैषम्यप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलानामेतद्यागक्रमे समाम्नातानां विकल्पेन
तन्त्रे देवताकल्पकलोपपत्तेर्देवतावत्तामितिनेनकालसंबंधात्फलसंबंधः नैचोत्पत्तिशि
ष्टकालसंबंधाभावामेवानिपातेनोपस्थितत्वेन फलसंबंधाभ्युपगमात् उपपत्तेरुपन्नाशिषका
लसंबंधस्योपांशुयाजस्य फलसंबंधानापत्तिः अस्य पुरोडाशेतरकालसंबंधान्यथा
नुपपत्तेः एवं पौर्णमास्यादिकाललाभेनोपांशुयाजस्य फलसंबंधापत्तेः तावत्तामित्यस्यापित्ते
सान्नाय्यानुपपत्तेः इतिवाच्यं तावत्तामित्यतेरन्तरमेवोपांशुयाजमन्तरा यजतीति पठित
मितिवाच्यं केरोडाशस्यापि कालसंसर्गान्निवाक्यभेदेन विधेयतया भिन्नवाक्यताभावेन तुल्य
वल्त्वात्कालेनसंबंधोपपत्तेः अतो नायं समुदायानुवाद इति सिद्धं प्रयोजनं स्पष्टं ॥ ॥ आधारा
तन्त्रैवाधारमाधारयतीति श्रुतेः अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रेव पूर्ववद्वाक्यभेदः स्यात् एवकत्वाभावात्
नुमाधारयति संततमाधारयति इत्याज्जुहोति पयसा जुहोतीत्यादिवाक्यविहितकर्मणां यथा
योगां समुदायानुवादकत्वोपपत्तेः इत्यादिवाक्यानां निर्व्यापारे गुणमात्रे विध्यवद्यासंभ

भा॰दि॰
१४

वेनावश्यं गुणविशिष्टकर्मविधायकत्वात् अतश्च रूपाभावान्नैरर्थक्यमगत्याभावाच्चाग्निहो
त्रवाक्यस्याधारवाक्यविहितकर्मान्तरेऽपि तु तेषामेव समुदायानामित्यर्थमनुवादः॥ तत्प्रयोजनं
च समस्वेषामेवाग्निहोत्रमहस्कत्वेन फलसंबन्धसिद्धिः इतरथा अग्निरेवत्यहोमस्यैव तु प्राप
त्ति॥ आधारवाक्यसमुदायानुवादप्रयोजनं तु कौस्तुभे द्रष्टव्यं॥ न च दध्यादिहोमेषु देवता
प्रभावात् समुदायानुवादत्वेनैकप्रयोगविधिपरत्वमिहावगतेः॥ मन्त्रैरनुष्ठानेनाग्न्यादिहो
मानामतद्देवतापाप्तं मेन दध्यादिहोमेषु कार्यकत्वोपपत्तिरिति प्राप्ते सर्वत्र गुणमा
त्रविधानेन तत्तद्यविधिप्रकारोपपत्तेः पञ्चसविधिप्रकारताभीकारणस्याप्याप्यत्वा
द्दध्यादिवाक्येषु विशिष्टकर्मविधानेन च गुणविध्यन्वयापत्तेः पानुपपत्तिः॥ होमकर्मगुण
कारणकभावनापामेव विध्यन्वये प्राप्ते प्राप्ते विवेकेन विधिफलस्याज्ञापनत्वप
स्यभावनायाः स्वरूपेणाप्राप्तत्वात् प्रागुणमात्रविधिपक्षोपपत्तेः अतएव सर्वत्र प्राप्ता ति
केविशिष्टभावनाविधानेऽपि फलमात्रवैवक्षप्तविधिप्रकारता तत्र घाचात्तेतरस्य हो बे राम
स्य पूर्वमुक्तं अतश्च प्रासमभावादेव समुदायानुवादत्वासंभवात् दध्यादिविधिनियाके न १४

विधौ एवाधाराग्निहोत्रवाक्ये न च रूपज्ञानाभावात्कर्मविध्यनुपपत्तिः॥ तस्मानुष्ठानं प्रतिका
णात्वेपि शाखदोधर्वप्रसकारणत्वात् अतश्च विजातीयहोमत्वावच्छिन्नस्य विधानेवगतेवाक्यां
तरेण रूपलाभेपि न काचित्क्षतिः प्रयोजनं दध्यादिद्रव्यसमुच्चयविकल्पाभ्यासप्रच द्यात्संयो
गात्॥ ॥ अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति श्रुतं तथा सोमेन यजेतेति च तत्राद्यविधिप्रकारस्या
त्तंभवान्न पूर्ववत्कर्मविधित्वं अपि तु समुदायानुवादत्वमेवाकर्मप्राप्तिस्तपशोर्हृदयस्या
न्नेवधत्ति अर्थसिद्धापाइत्याहुः॥ अत्रोह्युत्पत्तिशिष्टपशुसाध्ययागे हृदयस्यासौनोक्ता
घनत्वानुपपत्तेर्नेतद्देशेनावदानार्थं संस्कारविधिः॥ अतो विहितानां हृदयादीनां सा
नानां पशुप्रभवहृदयस्य वदानत्वसाहचर्यात्तन्मात्र्यावदानप्रकृतिकत्वावगतेः सा
ध्यप्यवदेव हृदयादीनां यागसाधनत्वस्य प्रतीकवदनुमानाधावधीह्यादिपागास्व
विधौ पतेतास्वलक्षणयाालभतिना अत एवाग्नीषोमौ देवते विधीयेते पशुपदेन
हृदयादीनां त्यागप्रकृतिकत्वस्य मेव वर्गाज्ञानत्वाल्लक्षणापाहृदयादिपरो अपवादहृदया

भा॰दि॰
१४

वेनावश्यं गुणविशिष्टकर्मविधायकत्वात् अतस्त्वरूपाभावान्नेदं कृष्णमार्गाभावाच्चाग्निहो-
त्रवाक्ये आघारवाक्येवानकर्मान्तरं अपितु तेषामेव समुदायपातित्वार्थमनुवादः तस्य प्रयोजनं
च सर्वेषामेवाग्निहोत्रसंज्ञकत्वेन फलसंबंधसिद्धिः इतरथा अग्निरेवत्स्य होमस्येव तत्प्राप-
तिः आघारवाक्यसमुदायानुवादप्रयोजनं तु कौस्तुभे द्रष्टव्यं॥ न च दध्यादिहोमेषु देवता
प्रभावः समुदायानुवादत्वेन कर्मप्रयोगविधिपरिग्रहावगतेः मंत्रेऽनुष्ठानेनाग्न्यादिदे-
वतागमः तद्देवतापाः प्रसंगेन दध्यादिहोमेषु का एकत्वोपपत्तिरिति प्राप्ते सर्वत्र गुणमा-
त्रविधानेन तृतीयविधिप्रकारोपपत्तेः पंचमविधिप्रकारांगीकारे गौरवस्यान्याय्यत्वात्
दध्यादिवाक्येषु विशिष्टकर्मविधाने च गुणविध्यन्वयानुपपत्तिः होमकर्मकेगुणा
कारणाभावनावनायामेव विध्यन्वयेप्याप्राप्तविधिवेकेन विधिफलस्याज्ञापनरूप-
स्य भावनांशस्वरूपेणाप्राप्तत्वाद्यागमात्रविधिपत्वोपपत्तेः अत एव सर्वत्र प्राप्तेति
कविशिष्टभावनाविधानेपि फलमादाय देवद्रव्यविधिप्रकाशतेवाच्यते इति तस्मिन्हो राम
म्यदृष्टं मुक्तं अत एवाग्निसमभावादेव समुदायानुवादत्वात्सेभवादाघारविधिविषयाकर्म १४

विधौ एवाघारादग्निहोत्रवाक्ये न च रूपज्ञानाभावात्कर्मविध्यनुपपत्तिः तस्मादनुष्ठानं प्रतिका-
रणत्वेपि शास्त्रबोधं प्रत्यकारणत्वात् अत एव विजातीयहोमत्वावच्छिन्नस्य विधानेवगते वाक्य-
तो गुणरूपलाभेपि न काचित् क्षतिः प्रयोजनं दध्यादिद्रव्यसमुच्चयविकल्पाभावः स्पष्टं द्रव्यंतपो-
गात्॥ ॥ अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेतिश्रुतं तथा सोमेनयजेतेतिवत्तत्रापि विधिप्रकारस्मा-
त्तं भवात् पूर्ववत्कर्मविधित्वं अपितु समुदायानुवादत्वमेवाकर्मप्राप्तिलोपशेषोद्दरूपस्या-
नेवघ्नाति अथ सिद्धोपाद्यादिभिः अत्रहि उत्पत्तिशिष्टपशुसाध्यपायोगे द्रव्यादेवता-
घनत्वानुपपन्नेनैतद्देशेनावहननादस्य संस्कारविधिः अतो विहितानां द्रव्यादिष्वे घ-
नानोपस्पृप्र भवद्रव्यवत्सवदानत्वेनात्युपालाज्यावदानप्रकृतिकत्वावगतेः ता-
साप्यवदेवद्रव्याद्देनोयागसाधनत्वसंभूतीकं वदनुमानाद्यावदद्रव्यादिपागारव
विधौपतेतांश्चलक्षणायामालभतिना अग्नीषोमौदेवते विधीयते पशुपदेन
द्रव्यादीनांद्यागप्रकृतिकल्पमेववगाप्राप्तत्वात् समापादद्रव्याद्रव्यपरो अपवादद्रव्या

भा॰ दि॰
१५
दिवाक्यविहितावदानानां प्रस्पर्शनेनालभतिना शक्त्यैवाग्नपशुशब्दलक्षितस्यापि
नां प्रत्येकं देवतासंबंधेक्यैतेतावंतो यागा देवतासंबंधकल्पितास्तेनैव विधिना विधीयंते तेन
वेग्नीषोमीयपशुदेवतासमुदायानुवादत्वप्रसंगो पि देवतापत्वे प्राप्नोति मैत्रावरुणां गृहीत्यादि
वाक्येष्विव देवतासंबंधानुमितयागविधानेन ग्रहणे देवताद्वयानुपपत्तेः । द्रव्यवाचकत्वाद्याधार
यागग्रहातीसि प्रसक्तेस्तथा ग्निः सममर्थ्यमीदृग्योपि तद्धितो पात्रे सोमवाक्ये तु तद्धितेति तेन सोमलता
ताविति वद्व्रीहिविधिवत् सोमेनाभिषुणोतीत्यादिसंस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यैव वाच्यत्वं
वक्ती तद्दतिवत्सोमप्राप्तेः सोमपदं नामधेयं संबंधपर्यायजितः समुदायानुवादः । तत्रापोऽ
नेचाग्निमन्थ्ये सोमसमुदायकयागमावातेवादत्तशब्दाणामीयफलसंबंधोपातिष्टो
मपदं चैवैषद्रव्यदेवतैगोंनां समुदायानुवादाभावे हितदद्वशास्त्रस्ततशास्त्रागामेवयागानां
फलसंबंधायत्तितेषामेवसामिरूपसोमसंबंधात्सिद्धा ते तु यागस्यैकत्वात्तत्फलत्वा राम
क्यस्यैयजिनाव्यम्यानन्न यागापत्तेर्विजातीययागत्वावच्छिन्नस्यैव फलसंबंधः ज्योतिष्टो १५

मपदेवदृष्टीस्यर्थत्वात्संबंधाभ्यासघटितसमुदायाश्रयत्वात् अतः समुदायानुवादावेव
विति प्राहैवं पशुपदे तु पादिलक्षणायाः प्रमाणाभावान्नैव विशिष्टयागविधिः इत्यादिवा
क्येष्वदृष्टपाघुद्देशेन संस्कारमात्रे पशोश्च न साध्याः तद्धविधानविधानात् किंतु विशसना
वदानादिविधिरूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेन दृष्टार्थत्वेनैव करणात्वस्यसामा
दिवपरं पर्यायापितात्पर्यग्राहकेनतदुपपत्तेः अतएवातिदेशप्राप्तावदानसंबंधापदे
यायाहैनाहुविदस्येतिध्यर्थत्वदितयागानां हविर्भूपरिसंख्यार्थत्वस्यादिकौस्तेमे कुष्यंकमे
मेपि नेद्वायपवादित्वाक्यैयागविधिर्गौरवात् । किंतु देवताविशिष्टग्रहणस्यैवतद्धितो
पात्रद्रव्योद्देशेन विधिः । संभवतिच देवतात्वस्य निरूपकतासंबंधेन ग्रहणे वैशि
ष्ट्या योगोपि ग्रहणकालीनोच्चारणकर्मीभूतत्वत्रित्वसंबंधेन ग्रहणे वैशिष्ट्यं अत
श्च देवताया ग्रहणांगभूताया अपि यागापेक्षायां सोमवाक्यविहितयागस्यैव दे
वतापेक्षस्योपपादकत्वमात्रकल्पनालाघवं सोमपदं तु संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या

भा॰द्वि॰ संभवस्याप्रामाणिकत्वेपि एतद्व्याख्यात्रिफलकसोमनियमार्थं न विरुध्यते यथा चैवं सति महागणानाम
१९ मुचपो यागस्य वप्रतिमहगणभावत्रिस्तथा सर्वकौस्तुभस्वनिरूपितं प्रयोजनं प्रभुविका
रे हृदयादियागा यन्मतमप्रकृतित्वान्नैकादशावदानगणप्राप्तिः पूर्वपक्षः सिद्धांते तु सति प्र
वृत्यं। सोमेचाव्यक्तत्वसिद्धिरेव॥ ॥यथैकनिवेशात॥ ॥आमनमस्यामनस्य देवाइ
तितिस्र आहुतीर्जुहोति आज्यभागौ यजतीत्यासामेकत्वातिरिक्ते संख्यापादन्यासस्य पतियो
गिकस्यास्य वपदत्रिभेदव्यापृतत्वेन नतावत्सामान्यावनाभेदबोधकत्वं तस्या उक्तेः संख्यास्य
पदत्वा प्रतीतेः। नापि धात्वर्थभेदबोधकत्वं तस्य पूर्वं प्रमितेकत्वसंख्यावरुद्धत्वेनैकाद
शप्रयाजान्यजति विरोधात् संयन्न सामिधेनीः होत्रं जुहोतीत्यादिवत्संख्यांतरे संबंधानुपपन्नेश्चेतत्सं
ख्यापादस्याभ्यासविषयत्वप्रतीतेरेकस्मिन्नेतरत्वमितिप्राप्ते नात्र संख्यांतराववोधः। साहित्ता
वेतिडुपात्ततस्याः कर्तव्य त्रित्वात्तेः न चाऽवबोधेन्यस्यानुपपन्नुपपत्ते प्रथमातिक्रमे नैका राम
गाभावाद्धात्वर्थे एकत्वसंख्यानुमानमितिवाच्यं प्रकृतसंख्यासत्वेकारणाभावस्मामिस्म १९

त्वेनानुमानाप्रसंगात् अतएव प्रयाजैकादशत्वस्थले पत्रप्रकृतौ अनुमानप्रसक्तत्वाप्यास
विषयत्वेनैवं विरोधात् संयन्निवाकापवपि उत्पत्तिवाक्ये एकत्वानुमानानापत्तिः तादृशस्थले
त्वोपजीव्योत्पत्तिवाक्ये अन्यशाब्दबोधनिर्वाहार्थं पूर्वप्रवृत्तस्यानुमानस्यात्रैकादिके नैसं
ख्याप्रवृत्तेन बाधायोगात्तस्याभ्यासविषयत्वप्रतीतेः। प्रकृते तु शाब्दबोधात्पूर्वमेव तत्र य
दार्थवत्संख्यायाः अपि प्रतीतेर्युक्तः शाब्दबोधोत्तरकालीनानुमानप्रतिबंध इति कोपमेमे
विस्तरः। अतएव प्रतिद्वन्द्वत्पत्तिवाक्यगतकर्मसमानाधिकरणगाविधेयसंख्यायाः कर्मभे
दकत्वं भावनाभेदरूपशब्दांतरादेव प्रयोजनं वदिद्रोक्षणामंत्रवत् सर्वप्रैषसूक्तंनमंनेमि
द्धांतेवुतस्य त्रिरिति। भाष्यकारेणानुसपृष्टशप्राजापत्यान्यगानालभेतेतिवाक्ये या
गभेदाभेदचिंतावसरात तत्र यद्यपि देवतात्वविशिष्टद्रव्यविशेषवाचीतद्धितो यद्यपि च
प्राजापत्यपदस्य वैकशेषस्तथापि तदुत्तरविभक्त्युपात्ताया संख्यायाः प्रकृत्यर्थविशेष्य
द्रव्यान्वयः। नतु विशिष्टे देवतायद्रव्यादोत एव तदुत्पन्नेरितितावद्विवादः सोपि च नद्रव्येव

भा॰दि॰
१८

तात्वानुपपत्तेरंतथा सति देवतात्वप्राप्तिसंबंधविनिर्मुक्त्यो माहिस्यानवगमेनप्रत्येकं वन्हिप्रभृतौ
वच्छिन्ने देवतात्वं वधप्रतीतेरनेकत्वावगमात्संबंधभेदेनानेकयागादिकल्पनागौरवापत्तेः
तेः अतो नाग्नेय्या देवतात्वानुपात्वं वं मेव संख्याग्रहः। तदाहि वहुत्वावच्छिन्नस्यैव देवता
संबंधादेकयागादिकल्पनालाघवं च न प्रकृतिप्राप्तैकदेशनिष्पत्तेः कादशाव दानगो
गौरवं त्वानुरोधेन संख्याया देवतात्वानुपपत्तेरभ्युच्चयः। प्रभृतिरेकत्वस्य प्रकृते तत्प्राद्देश
त्वेन बाधात्। अवदाननगौरवं त्वस्य च प्रकृतेताबाधिकत्वेन ज्ञानमिदं शांत। अतो देव
तासंबंधभेदेप्रमाणाभावान्न यागभेदः। अत एव समानाभिधानश्रुत्या बहुत्वाच्छ
पात्राद्देवतात्वे न संबंधभेदः इत्यपि त्वावधाना यागैकत्वं य श्वैव हि मिद्धते अन
केयागश्चैवं तुष्ठानेनोपपाद्यं तेन त्या मन्त्रतेषु केन यागेनानेकदेवतासंबंधोऽपि तथा
समानाभिधानश्रुत्या देवतात्वस्यापि तरां गत्वात्त्वस्याद्व पात्रवोत्त्वपित्वोत्पन्नोनां प्रत्येकं
स्वत्वाश्रयत्वेन स्वत्वश्रुंमानन्हे न्वायायाराम कयागकरणात्वं रूपं हेविधिः स्यप्रत्येकं वन्हित राम
१८

यात्त्वक्ता हविषो रिसादिरूक्तनुसारेणाहविस्याव छेदकप्रभृत्वावच्छेदेनैव देवतासंबंधो वि
साच्चश्च तस्य बहुत्वानवच्छिन्नस्यैव प्रति संबंधीत्वात्प्रति संबंधिताव छेदकस्य प्रत्येकं वन्हि
त्वेन प्रति संबंधि भेदे प्रतीते तत्तद्देवेन संबंध भेदाप्ति दुः। न च संबंध भेदेऽपि यागैकत्वे संबंधा
नामेकत्वानेकत्वामामुभयथाप्युपपत्तेला घवा पेक्षया प्रथमैकताप्राप्तिर्वो दकस्य पशा
स्वतपावलकेत्वेन निपामत्वात्। अतस्त देनुरोधानेव सर्वत्र यागभेदाभावनाभेदश्चेति सि
द्धप्रयोजनेयागै केदेवकप्रभुविस्मरणोपित स्यजातत्वान्ने पुनर्यागकरणामिद्धीतेनुत
दिति। ॥॥ रोजाव ॥॥ ज्योतिष्टोमं प्रकृत्वाथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरे
तेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति श्रुते षु ज्योतिरादिपदानां गुणविशेषप्रसिद्ध्यभावात्यो
तन्नात्मकत्वेन प्रसिद्धुपपाद्यनेकमेत्यपितरायत्ते रेतच्छब्दे न च तद्विधाने वाक्यभेदापा
पत्तेस्तेषां नामत्वे ताव द्विवादः तत्र च न प्रकृतस्य यागस्य ज्योतिष्टोमसंज्ञावरोधात् संज्ञाकी
र्येस्य व्यवहारमैके नैवमिद्धेरितरवैयर्थ्यापत्तेनच विनिगमकाभावाद्विकल्पः अयेश देस्य

भा॰दी॰ १८ पूर्वं कर्मोत्पत्तिकारविशिष्टैककर्मनिष्पादकत्वात् अत एव वसंतेव संतेज्योतिषेति वक्ष्यमाणविकार
त्वाशंका तस्माद्विहितेष्वविकारेष्वमात्रानेन तद्योगीकारात् नचैवमविकारविशिष्टदामा
वैउद्भिदादिसंज्ञा तोमेष्टनापत्तिः ज्योतिष्टोमसंज्ञाया उत्पत्तिशिष्टत्वाभावेन तद्योगविविक
त्वाद्वैपरीत्यं वा किं न स्यादिति वाच्यं सोमयागेत्वप्रवृत्तिनिमित्तकज्योतिष्टोमसंज्ञा
वदुद्भिदादिसंज्ञाया कथमपिनिवेशानुपपत्तेः तस्यामेकत्वात् अत एव यत्र न किंचि
ज्जियामकं मास्ति तत्रैव संकल्पादोसंज्ञयो विकल्प एव प्रवृत्तेत्वेऽयथशब्देन विशेषदामे
कत्वमेसंज्ञायाः सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्येतावतैव प्रकृतयागानुवादेन गुणविधानुपप
त्तेः एतद्यवृत्तस्य ज्योतिरादिवाक्यस्य वैयर्थ्यप्रसंगाच्च अतो वोतनादिपोगेन ज्योति
रादिसंज्ञकमेव सोमयागप्रकृतिकं तत्तद्वाक्यैरुत्पन्नं सहस्रदक्षिणादिः एतेनोत्प
त्तिकामाय जेत तिवाक्येनपलेविधीयत इति सिद्धं संज्ञापाकर्मभेदः॥ ॥गुणात् च॥ ॥ वै राम
श्वदेव्यामिक्षेत्यत्र द्रव्यदेवताविशिष्टयागो विहितः ततः तु वाजेन वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र १८

न गुणमात्रविधिः प्राप्तकर्मानुवादेन नानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः न च वाजिनमामिक्षा
रूपविषयतेपमामितिव्युत्पत्त्याविश्वेदेवा न तद्धि शिष्टयागं बोद्धि रूपवाजिनमात्रस्य विकल्पे
न समुच्चये न वा विधिरिति वाच्यं वाजिशब्दस्य रूढत्वेन विश्वेदेवानुवादानुपपत्तेः उत्प त्ति
शिष्टद्रव्यावरोधे द्रव्यांतरस्य निवेशानुपपत्तेश्च अपि च नामिक्षानुनिष्पन्नवाजिनसंबंधः प्रा
प्यावाजिनपरमामिक्षायागानामसंबंधमंगीकृत्य तदुद्देशेन वाजिदेवताविधिरित्यप्यपा
स्तः उत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधे देवतांतरस्य निवेशानुपपत्तेः किंचामिक्षायागःपार्थिको देव
तासंबंधः परं स्यात् वाजिनस्य तु वाक्येन तिसेवैत्येतद्धितस्य हि देवतातद्विशिष्टद्रव्यविशे
षशक्तिः आमिक्षाय देवतात्वयं ग्राहकमिति प्रावृत्तः आमिक्षा हो द्रव्ये देवतात्वेचमिथाप
क्तिर्निरूपकत्वं तु सर्वगो देवतात्व एव वा शक्तिः द्रव्येन सर्वगा द्रव्यविशेषस्य एव वा शक्तिः दे
वतात्वेल सर्वगा द्रव्य सामान्य एव वा शक्तिः नामिक्षापदेन तु विशेषनिर्णायकत्वेतेप-क्षा कि
कोक्तिमसं वो पयादिताः सर्वे पात्र्यामिक्षाद्रव्यस्य देवतासंबंधः परस्कत्येति सिद्धं किं

भा॰दी
१९

चावस्थेयां देवानां तद्धितेन देवतात्वं शक्योक्तं अनुशासनसत्वात्ः वाजिनां तु संप्रदानत्ववाजिना
चतुर्थ्या सांप्रतिकल्पनायामसंप्रमानद्व्यो देशपत्वविशिष्टप्रतिग्रहीतत्वरूपसंप्रदान
त्वेकदेशत्वाद्देवतात्वस्य तस्याः प्रतिग्रहीतृत्वाभावात्। निरूढेवर्मसमनियतसंप्रदान
त्वव्याप्य देवतात्वरूपास्यडोपधेः स्वीकारे नुस्मृतानलक्षणाः। अतोपि दुर्बलत्वं तस्माद्वा
जिनवाक्योपि गुणः द्रव्य देवताविशिष्टं कर्मांतरमेव वाजिनप्रतिपत्त्यर्थं मामिक्षाया
गांगत्वेनाविधीयते गुणास्य च सर्वत्रानिविशमानत्वेन मेदकता साचक्केविद्वा कर्मभेदा
प्रत्याह। द्विधावलगुणावरोधात्क्वचिदेकप्रसरतामंगात् नेपनेकप्रकारिके तिधी
ये॥ ॥अगुणात्तु॥ ॥ यत्र तु तौ सत्तौ गुणाश्रवणाय यायमित्रं जुहोतीति तत्र तत्र तदनुवादेन
दध्नाजुहोतीत्यादिभिः सर्वैर्गुणविधानविकल्पेनैतच्च लौकिकपात्रस्याप्यमन्सर्वेषामेवपु
गपत्त्युवृत्तेरेकावतुद्धत्वाभावादिति द्रष्टुरहरणमात्रं॥ ॥फलश्रुतेः॥ ॥ अग्निहोत्रं प्रक्र राम १९
सर्वं द्रुपकाममस्मजुहुयादिस्त्रतेस्तस्य होमो दधि विशिष्टफलोद्देशेन विधीयते नवपाप्र

कर्मानुवादेन गुणसंबंधफलसंबंधश्चेति वाक्यभेदापत्त्यानामपि कर्मतांगाजकत्वं विशि
ष्टानां फलोद्देशेन नाजहुयवाक्यविधानेवद्विहापितदुपपत्तेरिति प्रथमः पक्षः। द्वितीयस्ति
न्नाचरणजत्पन्नापःकृते हि प्रयोगाववपित्वात्फले चस्य च विनियोगाववपित्वादुत्पन्नस्यापि क
र्मणः प्रयोगविधेः फलविशिष्टविनियोगस्य कर्तव्यत्वं वैशिष्ट्योपपत्तिः प्रकृते तु दध्नेत्यस्य
चापित्वेन प्राप्तो यस्तनुवादेन गुणविधिः फलविशिष्टविनियोगविधिश्चेति वैशिष्ट्याभावा
द्वाक्यभेदः। अतो गुणात्केवलमेव दधिविशिष्टं च तत्फलोद्देशेन विधीयते न दधिमात्रं भा
वार्थाधिकरणाविरोधापत्तेस्तत्रापि दधिर्विहोमत्वे दधिद्रव्यकहोमत्वस्य द्रष्टव्याग्निहोत्र
होमाति दधिशेन रूपलाभः सिद्धांतस्तु पत्र द्वयोरपि धात्वर्थगुणयोरप्राप्तिः संभवत्यास्ति
प्राप्तिरेव वा धात्वर्थस्यैव वा अप्राप्तिर्यथा सोमेन यजेत उत्तपत्र पाउत्तपत्र वालेतिपुरो
डाशं प्रत्यपति सर्ववामात गृहानगृहीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्निति अग्नि
होत्रं जुहोतीत्यादेस्तत्र भावार्थाधिकरणन्यायः यत्र तु गुणस्यैवाप्राप्तत्वादिविधेयत्वं तत्र तस्यैव

भा॰द्वि फलसंबंधः न च इष्टो ऽपि नियताप्राप्तिरपि तु विकल्पेन अतः पाक्षिकानुवादत्वपरिहारायतस्यैव वि-
२० धेयत्वात् फलसंबंधः कारणीभूतगुणत्वेन च तं विनापि फलोत्पत्तिसंभवाद्देच नवैयर्थ्य- नेर
प्रसंगो नन्वस्तु तिसाध्यधात्वर्थस्य इष्टविधेयगुणत्वं वधिनन्वाश्रयस्यापि सायापकारा-
द्धोमस्याश्रयत्वेनाभाज्योहोतिः साधुत्वार्थमनुवादः इष्टिकरणकभावनातरमेव तु फलो-
द्देशेन विधीयते प्राप्तभावनानुवादेनैव मयकरणोवाक्यभेदात् केचित्तु करणत्वविशि-
ष्टं इष्टिः इष्टिकरणत्वं वा तत्तोयायात् फलकरणत्वेन विधीयते तत्तीयार्थकरणत्वस्यापि
रूपकार्यैषैव वाप्यप्रापे इत्याहुः तत्र यागवैषम्यप्रमाणाभावात् सर्वयागेषु गुण-
फलसंबंधः प्रयोजनं तु प्रतिनिधिनुल्येषु विशेषो वा भिद्यते दुष्टव्यं ॥ ॥ समेषु
त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः इत्यनेन विहितस्याग्निष्टुद्यागस्य फलसंबंधे तस्यैवापव्यस्त्व-
के विशुमानग्निष्टोमसामहेतोः वब्रह्मवर्चसकामो ह्येतेन यजेतेत्यनेनक्षेत्रपश्वादिकामो- राम
तरस्तस्यैव रेवतीषु वारवंतीयमग्निष्टोमसामाप्रकृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति तत्रा- २०

पिपर्वेवराघवसर्वस्य प्रयातस्यपन्यायेन प्रकारकविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनाविशिष्टस्या-
प्रत्ययार्थो ऽत्र तत्कालकर्त्रादिरूपप्रयोगानुपिगुणत्वेन विनियोगविशिष्टप्रयोगविधि-
संभवात् इष्यते वायमेवप्रकारो वायव्यवाक्येति द्वाभ्यां नापि द्वितीयपक्षे तत्र राजसूयस्या-
यः प्रयोगस्य अग्निष्टोमस्तोत्रैकालत्वस्य च वायव्यवाक्येनैव प्राप्ततया तद्नुवादेनैव
तो विधिः फलोद्देशेन अग्निष्टुतविनियोगविधिस्त्वेति वाक्यभेदात् वायव्यवाक्ये हि अ-
तिदेशेन संभवत्प्राकृतमप्यग्निष्टोमस्तोत्रैकालत्वादि ततः पर्वं वब्रह्मवर्चसं गोका-
रेण प्रयोगविशेषणात् या विहितं नवब्रह्मवायव्यवाक्यस्यापि लभ्यत्वेनास्य पर्वे प्र-
ष्टसंगोऽकारानुपपत्तेः नवविनिगमनाविरहः प्राप्यस्यैव नियामकत्वात् अते-
लोघवाजुगामवरवेत्यधिकरणाकवारवंतीयारध्योरेवत्याश्च एव वा प्राप्तत्वा-
त् फलोद्देशेन विधीयते वारवंतीयमग्निष्टोमसामकार्यमितिप्रावकरणीकवाक्ये
न वारवंतीयस्यापिप्राप्तत्वात् न चोत्पत्तय हेतत्तीयांतेनेतद्वदेन विलिंगसंख्यत्वादेव

भा॰ द्वि॰
२१

तीमात्रनिर्देशानुपपत्तिः तेन रेवतीविशिष्टवा रेवतीपनिर्देशोपि शस्त्रापणायदंस्यापेनाग्र
ग्रे रेवतीमात्रस्यैव फलसंबंधोपपत्तेः अतो ऽवश्यापेन गुणफलसंबंधस्य वृद्धिः सिद्धं
तस्तनोत्राश्रयलाभः शक्यते वक्तुं यागस्यतावद्ग्रहीतत्वेपि अग्निष्टोमसाम संस्पनुवा
दानुपपत्तेर्न सामसामाश्रयत्वं अग्निष्टोमसाम्नोवद्धागतस्यैव वासासामाश्रयत्वं
तु अग्निष्टोमसाम्नोत्रस्यानिर्देशः स्तोत्रांतरसाधारणं पनोपस्थितत्वान्नाशंक्यं नव
वायुर्व्यावाक्येन तत्स्यैपदेशिकी विशिष्टोपस्थितिः आतिदेशिकत्वे बाधसंभवे अ
पदेशिकत्वबाधस्यान्याय्यत्वेन विशिष्टोपस्थितेराश्रयत्वासाधकत्वात् न च सामैका
गापतिधातुवाच्यत्वेन क्रियारूपत्वादाश्रयालाभेपि न क्षतिः साम्नो द्रव्यात्मकस्व
रसमाहाररूपत्वेन वाक्यशेषावसेयासिद्धस्य सिद्धरूपतया धातुवाच्यत्वस्याप्रयोजक
त्वात् अत्र न्यायसोमस्यापि स्ताश्रयत्वानुपपत्तेर्वा रेवतीपसाम्नः आश्रयानये सा राम
तोऽग्निष्टोमसामैव साधनुवादत्वुपपत्तेश्च अतः साम्न आश्रयसाधकत्वाभावे तत्वात्तावि २१

करणेनाश्रयलाभः न च वा रेवतीपसामग्निष्टोमसाम कार्यमिति प्राकरणिकेन वाक्येनैव गोर
वभियान्त्रगत्वा विधानादाश्रयसमर्पणमिति वाच्यं साम्नो गुणत्वपक्षे तल्लाभोपपत्तावपि
पि रेवतीमात्राय गुणत्वेतरस्याग्नात साम्नो गुणत्वं अविधेरप्राप्त रेवतीमात्रसंबंधेना
वासंभविकल्पदाभावे द्विविधिविपर्ययेपि आप्राप्ततया व्याप्यते तस्यैव प्रयोजनाका
स्याफलसंबंधोपयोगोहेतुनाराते वरूपस्य द्रव्याभावे वा रेवतीपस्य प्राकरणिकवा
वाक्येनैव प्राप्तत्वात् द्विविधिरप्राप्ते रेवतीयात्र विषयः संयपदानुवादे इति तस्यैव फलसंबंधो वाच्यः।
न वा स्याश्रयः केनापि प्रकारेण लब्धुं शक्यः न च प्रकारान्तरेणालाभेपि अनेनैव वा
क्येन आश्रयविशिष्टगुणविधिना द्रव्यगुणोभयविशिष्टभावनाविधानाद्वा
तल्लाभोपपत्तिः ... नत्वालाघवेनाश्रयतासंबंधे नैव विशिष्टगीकाराद्वा
न गुणाग्रहापत्तिरिति वाच्यं आश्रये पस्य गुणाद्वयव्युत्पत्ते ॥ केमत्वातिरिक्तस्याश्रय
त्वस्य दुर्वचत्वेन भावनाया फलाश्रयरूपे भयके मेकत्वांगीकारे ... केमेकत्वे भंगापत्ते

स्वनचलकलाशब्देनज्ञापनाभ्युपगमस्य अग्निष्टोमस्तोत्रस्यकर्मत्वान्नतृतीयकालतावि शिष्टगु
णभावनापाश्चात्ख्यातोपात्तापापस्मुकमेककत्वान्नैकस्याभावनायाद्विकर्मकतापत्ति
रितिवाच्यंगुणभावनायाश्चवत्रेष्टकोभूतथात्वथाप्रस्तावसमान्यदेशपातयागस्य
वत्रेष्टकत्वांगीकारेरेवतीनांपागाकरणात्त्वापत्तास्तोत्रेप्रतिकरणत्वानापत्तेःस्तो
त्रस्येवावत्रेष्टकत्वांगीकारेतुधात्वर्थद्वयावच्छिन्नभावनाद्वयभावात्वाक्यभेद
यानुपपत्तेःनचरेवतीविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालविशिष्टरेवती
करणकयागाश्रयकभावनैवफलोद्देशेनविधीयतामितिवाच्यं आख्यातोपा
त्तभावनायाद्विकर्मकत्वापत्तेस्तद्वत्स्थत्वात् नचप्रकरणाधागस्याश्रपत्वोपप
त्तेर्नद्विकर्मकत्वं तथात्वेपितत्तोयांतेतत्रैव स्यधातूपात्तत्वं भवेनयागपदमा
त्रस्यैवापत्तेरेवत्यादिपदाभ्रकत्वस्यव्यमानाभावातास्त्वतस्तदेवोपात्तघु
क्तेतकर्मांतरविधानमेवन्याय्यं तद्दाहमिकापितेनैतस्यागिनष्टुंयागविकारत्वाद्वारव

तीपंचाप्रमेवारथंतेकेवलेरेवतीविशिष्टस्तोत्रभावनोत्तरकालताविशिष्टयागांतरभावनै
वफलोद्देशेनविधीयतेवषट्कारेतेतत्रैवस्प्रकृतिविकारभावानुबाधकः तृतीयांतेतत्रैव
प्रस्तोष्यमाणकर्मवचनोनेदम्यातिउत्तरकालेलक्षणागुणास्वप्रयोगाद्बुपिनार
वैविवक्षापितत्रैवेनैवापारेरवत्याधिकालेस्यात्तभवत्यान्निकतयावाकार्भरप
रिहारार्थेविधेयत्वेपितात्पर्यगत्यायागोपायपरास्तवंर्षेनापिवषेयस्वरेवत्याख्यसाम
गाम्यात्वस्वहविपित्वात्कर्मनेरवोधकत्वाविधानात्तं ॥ ॥ सोमं ॥ ॥ ब्रह्मसामस्थस्तोत्र
प्रकृत्यसमान्नातेपूर्वद्विकामायान्नाशुकामापः स्वर्गकामनतेसोमेनराकवीतैत
वैवौकेउक्तेस्ताञ्चिरतेसोमेनसामपफलेत्रयोद्देशेनविधीयतेउद्देश्यानेकत्वेन
वीतेसस्थानुसेगणवाक्यसेदप्रतीतेःसोमेनस्वर्गत्वानेदेननिवनाख्यातिमत्तामा
वययावाधारत्तयाहोषऊऊवेदस्पारीमहत्तागयामातातानितरवेसोमरप्रकृत्यहीष
क्षेषिकामापनिषवंकेपाते ऊदतिस्वर्गकामापऊगोस्यामावकामायेतिश्रुतंतत्रवपि

भा॰ दि॰
२३

कामादिशब्दानां फलपरत्वान्नदेशेनैव होमादयोग्यताविधौ पते सोमस्य प्रसक्ता प
पारिव प्रश्न प्र॰ निषेधनाधारे तथाहि घारितायां मे वनिया म कत्वे भागां ते तेसोमा घ
गंतत्वाबाधापत्तेश्च न निषेधनातिरिक्तो भागस्या श्च प स्वायत्वि । नवला ध्व वा तवा वि
धनहोमाधीयविधिनेश्च नियमेन प्राप्ता नाहीयाहेनोनियमसाक्वे । गाथा व
पत्वं शंकं तत्याल्वेद्य पिकानादिप दे तत्लाध नौ भूतसोमरत्व प्रा या पन्ने । न
स्मचाक्षिनवि शेषभावेविशिष्ट स्वाया पत्ने श्च च तः सोमरफलाः । नाता
र्थानि हीयी हीनी निषा श्री प्रमाविधि ना द्वाग नु ने घा दृष्टि कामादिपदे व
वि स्पष्ट न सो भद्र प त्या नगी कल्पापि हीयादिनि मविधि रे व प्र अप मे प
प्राप्ति श्च यायस्वि व म स्था न र वीतिनियमस्या पित द्यो न कनेनो भा व त्व
त्ति नियमविधिनाघपाने रोधे नहीयादेर्वश्यावघ तैव स्वसाध ने सो भा विधि २३

रत्वसंबंधेनाश्रीपतदतिन्नत्वस्यापि संबंधघटकीभूतं च सोमरन तो भरत्वावच्छिन्ने
श्रीपतुसोमरविशेषपरावशात्वाभेदेन हि किंचिद्द्विजातीयानि सोमरागाणि निषेधनांतरप्रकृता नि
तु मान्मातानितत्वच हीव यत्सेप्य प्राप्नत्वोज्जतस्मसोमरस्य संबंधघटकत्वं श्रीपतुपञ्जा
तीपसोरभरे हीयाहीन्मनिपमेनन मान्नातानि तत्र जातीयस्यैव ततः अत एव च यंनि
रुक्तसंबंधेन हीयवेतिनिषमकरागात्तं बंधघटकीभूतसोमरेणिषधनांतरप्यावृत्तिव
द्विजातीयसोभरांतरस्यापि वर्ष्यावर्यत्वव्यावृत्तिसिद्धिः। अत एव तन्निसत्रयो
गविषयमेव संपद्यते इति विवेकः॥ ॥ इति श्रीखंडदेवविरचितायां भाट्टदीपिका
यां द्वितीयस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ गुणसाज्योतिष्टोमे यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैंद्रवा २
यवाग्रान्गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा शुक्राग्रानिति श्रूयते तत्र प्रदिशवदोपात्ते
स्य निमित्तत्वे स्यतवाह यंतरेव हतिवाद्य प । तस्य विशेषणत्वेन व स्तन हेतोर्नाप्य
स्य प्रत्येतस्य कारणविक्लत्वाभावात् नापि विशिष्टे ज्योतिष्टोमे सामान्तरागामपि निय

भा॰ दि॰
२५

तत्वेन वह्न्यंतरयोरस्पयोगव्याप्त्याविशेषणात्वात्सेनवात् ऽसोतिषेमतत्वावच्छेदकतो
गस्यापि व्याव्रत्तेपितु मशक्यत्वाच्च अतः सामानाधिकरण्यस्य केवलेतरघंतरसामक तत्स्य प्रकृ
तेकर्मणा महाभ्रमतानिमित्तत्वेन [illegible] निवेशायोगादुभयविशिष्टक मातरमे
वविधीयते यदिशब्दत्वविवक्षितार्थ इति चेन्न वह्न्यंतरपोऽस्पोतिषेमेपाक्षि
कत्वात्स्वायोगव्यावृत्तापरस्परयोगव्यावृत्त्यावाशेषणत्वोपपत्तिः नचस्पोति
षेमत्वावच्छेदेनतत्प्रकारकात्वावांतरकार्यप्रकृत्यौचत्वावच्छेदेननतदुपपत्तेः
अन्यथातवापिसामान्याशागेत्रोष्ठानावबाताहेतरसंभवावशेषभावात् अते
पुत्रैवरथंतरविशिष्टस्यकेतोनिमित्ततावक्तृतक्तेनकेतोर्निमित्तात्मावः प्र
योजनाभावात् प्रकरणावगतकत्वेगत्ववत्वेनान्यपदार्थसंबंधस्यानुवादत्वा
त् अन्यथाऽसोतिषेमरूपान्यपदार्थस्यविकृतावभावेनअप्रकृतागताहेरनापत्तेः राम
अतोलस्याणापायिरथंतरमेवनिमित्तंनैमित्तिकेतुअमतविशेषः प्रकृतापूर्वभा २५

वनीभूतमहोदशेनविधीयतेनचपाठादेवैहृत्वापवादगत्वनियमस्याप्राप्तेस्तद्विधिवैयर्थ्यं ततः सर्व
मेवनैमित्तिकतयाविधानात् तस्थ्यायोजनेचनिमित्ताभावेप्रकृतेताविकृतौचलोपः यद्यपिवसर्व
त्रनिमित्तस्यसत्वेनैमित्तिकावश्यकत्वमात्रप्रमेयतयापितस्मात्रपाठदेवसिद्धेस्तदभावे
तदभावस्वप्रमेयवोधात् तस्मान्नवकमांतरविधिः अवेष्टौ राजसूयेराजकर्तृकयत्नेकर्म
सिरोमन्नोनाद्वेषिसंज्ञकाः पंचेष्टयःपठ्यंते आग्नेयोऽष्टाकपालः इत्यादयः ततःसमाम्नाताः तत्रैवात्रप्रकरणोपस्थिता
ह्यवेष्ट्याजेतवाहेस्यैषमत्स्येनिधायाद्यातिमाद्यतिहस्ताभिधारयद्यदिराजन्योयदिवैश्यो
वैश्यएवमितिश्रुतंतत्रापिपूर्ववद्राजसूयाकर्तृकत्वादिनिमित्तमेवयादिशब्दश्रुतेः राजसू
यस्यत्रैवर्णिककर्तृकत्वेनब्राह्मणादेः प्राप्तत्वाच्च राजशब्दस्यप्रजापालनकर्तृत्वे मर्वलो
कप्रसिद्धेः क्षत्रियमात्रेऽविप्रसिद्धेस्तत्तेषेशब्दप्रसिद्धेनासाधकत्वात् व्याक
रणाप्रसिद्धेस्तन्मूलकत्वेनाप्रमाणकत्वाच्च सर्वलोकप्रसिद्धेः श्रोतपरिशब्दमूलकत्वाच्च
अतोब्राह्मणादिकर्तृकत्वेपिमित्तेमत्स्येनिधानपूर्वकस्थाल्यादेरभिधारणविशिष्टंचरहोद
धेर्वैषप्रयोगोराजन्यर्हतांगतोविधीयते अयेकप्रयोगाश्चयदानुलोमविषयादितिबाधे

भा॰दी॰
२५

स्तयात्राद्यर्थकामं पाजपेयिनेन चोभयोरपि निमित्तत्वे सिद्धे किं करोयोगयोः फलार्थं वहिः क्रत्वनु
ष्ठानमिति न ब्राह्मणादिगुणस्य भेदकत्वमिति प्राप्ते राजा न मभिषिंचेदिति श्रुतो राज्यो देशे
न्याभिषेकविधानात् क्षत्रियत्वे विकारे करोऽयमभिप्रायो वा राजशब्दस्य क्षत्रियवाचित्व
प्रतीतिरितरस्य कर्मणि अभिषेकस्य परस्परतया पुरोहिताभिप्रायकरणे इतिहासवत्पुरोहितारिगणा
पठिता राजशब्दचरणादि विनाने न च राज्यशब्दस्य राजशब्दप्रसिद्धिपूर्वकत्वावगते
इतिप्रयोगानुसारेण राजशब्दः क्षत्रियवचन एव अतश्चावेष्ठो ब्राह्मणादीनां प्रा
प्त्यभावाद्विधेयत्वावगतेः कर्तृरूपाद्गुणारवेव विधिरायोगात्रामेव मेचहविष्येकेपि स्वपं
न मलगुणाविशिष्टं वहिः क्रतुविधीयते तस्य चोक्तवचनेन नात्राद्यफलं अतत्र तुल्य
मेकं पदं प्रयोगाख्यं यद्यपि पूर्वपक्षे तथा पंचहविष्केऽपि प्रयोगस्तस्य
यापि ब्राह्मणादिगुणस्य पूर्वपक्षे न भेदकत्वं सिद्धांते तु तदिति विशेष तस्य योऽते राम
वपशब्दप्रयपारनेवोक्तो राजन्यवाचेतस्य प्राप्तत्वाद्विधेयत्वाभावेन भेदकत्वानाप २५

त्तिराजन्यपरस्याभिषिक्तानभिषिक्तक्षत्रियमात्रवाचित्वेन राजन्यस्य प्राप्तस्यैवतस्य विधेय
तया भेदकत्वोपपत्तेः राजसूये हि राजपदस्य क्षत्रियमात्रशक्तस्यापि राज्ये ते तानभिषिक्ता
नावृत्तत्वादिति निरूढलक्षणानास्य पयमाहुकाल्लिंगाद्भिषिक्तक्षत्रियमात्रस्यैवाधिकारः
अतेमिहविद्वपिवाकेपुकर्तृरूपस्य गुणस्य प्रयोगभेदकत्वे पारशब्दस्याभिधारये
तिलिङः प्रयोजकत्वाय परपर्याय हेतुमरूपकत्वेऽत्राख्यातत्वे पि केवाक्यत्वे च तस्य प्रयोगाह
कातेतमध्ये निधानपर्वकप्रत्याङ्गस्समिधारणप्रयोजकीभूते ब्राह्मणादिकर्तृत्वे प्रयोग
भेदे भावयेदितिवाक्याधीनावोध्यः ॥ ॥ आधाने ॥ ॥ वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे रा
जन्यः शरदि वैश्य इति श्रुतेस्तत्रावसंते ब्राह्मणस्य नयनीतग्नी ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यमिति
चतत्र सर्ववर्णसाधारणानोक्तत्वे नाग्निविद्यासाध्यत्वादानेश्च उपायभूतस्याधानस्य
पदविद्वान् निमाधत्ते इत्यनेनानन्याश्रितशक्तित्वेनाग्न्युद्देशेनाधानविध्यापि नाप्राप्त
त्वाद्धानेब्राह्मणादीनां प्राप्तेर्निमित्तार्थत्वं वसंतादीनां ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्तेव सन्तु कालश्रा

भा॰ दि॰ २६

धानां गत्वेन विधीयते अथवात्वेतस्मा यत् संभारात् संभरतीति विध्यंतरशेषस्य वर्त्तमानापदेशताद
यापि संभारे घृणि न मरुधातीस्य प्रमाधानप्रापको विधिः अत्र हि न संभारा विधेयाः प्रमाणां
तरप्राप्तत्वात् नापि तद्धिकरणात्वं तस्मिन्नाधीयतामयमिति मंत्रवर्णादेव प्राप्तत्वात् अत
आधानमात्रविधिरयं अथवा प्राप्ताधानानुवादेन कालविधिरात्मनेपदार्थस्याना धातुराद
वनोपाभावरूपस्य च विधिरितिवाक्यभेदापत्तेः जातपुत्रः कृष्णकेशोग्नीनादधीतेत्ययमाधा
नप्रापको विधिः उक्तवाक्येनु अस्य इयशिरस्कतया मंत्रवर्णात्पूर्वमेवाधिकरणात्वावि
धिः एवं च जातपुत्रवाक्ये वयोवस्थाविशेषलक्षणापि नापद्यते सर्वयाऽप्याधानप्राप्ते
र्निमित्ताधानविब्राह्मणादिकत्रवर्णानि न मेरुकानि तया विधा साधनतया अध्ययनेन त
त्साधनत्वेनोपनयनं चार्थप्राप्तं अध्ययनस्य तु स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यनेन नियमापि
अतः सर्वमाधारणपनप्राप्तोपनयनोद्देशेन ब्राह्मणाकर्तृकत्वे निमित्ते वसंतः कालो वि राम
धीयत इति प्राप्ते सर्वकर्तृकत्वस्य वत सर्वे कावकत्वस्यापि प्राधानादेप्राप्तिसंभवेन ब्राह्मणाक २६

र्तृकत्वे निमित्ते कालविधिः कालेवानिमित्ते कर्तृविधिरित्युभयविधिगमनाविरहादुभयविशिष्टाधा
नादिविधिरेव उपनयनस्य च यस्ते संभवस्त्प्राप्तित्वेन सुतरां विध्युपपत्तिः अत एव विनिगमना
विरहात्कर्त्तृकालादिरूपस्य प्रयोगाद्विपिगुणस्य प्रयोगविध्याप्यारकत्वावष्टंभावरुती
धिविहितप्रयोगानुवादेनैव जातपुत्रादिवाक्येषु वयोवस्थाविशिष्टकर्तृविधिः आत्मने
पदार्थस्य चोत्पत्त्याधद्विपिनो गुणस्य श्रवणात्तुल्यत्वसाधिकिमप्यत्रैव न तु जातपुत्रादिवाक्ये
वाक्यभेदापत्तेः आधान्याद्ब्राह्मणावाक्येष्वो सत्याद्देतरयोस्तु प्रयोगमात्रे तेन
तेद्वाच्यपिगुणास्य याणामेदृष्टया प्याधानोपनयनयोरग्निविद्याफलकत्वेपि अ
करणोप्रत्ययवायादिश्रवणान्नित्यत्वमपि एवं च त्वधिविधिप्रयुक्ताधानोपनयनजन्याग्नेर
विद्यालाभे तु विद्याया नाग्निविधेतद्रूपायान्वप्रयुंजतदर्तिनतत्त्वद्धितस्य प्रत्युदाराधिका
रइतिप्रयोजनं पश्चाद्वक्ष्यते ॥ ॥ अथ नेषु ॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोरंशयाग प्रयत्नेन स्वर्ग
कामो यजेतेति श्रुते तयासांकं प्रत्यस्थापी येन यजेत पशुकाम इति च तत्र संशयस्तारिप

भा० दि०
२७

त्वाच्चस्य गुणस्य लोके अप्रसिद्धत्वादुहित्रादिकं नामधेयपत्वावगतेः संज्ञापात्रस्या ता
द्वाक मींत्र र विधीयते फलसंबंधस्यापि सार्वकाम्यवाक्यवशादेव प्राप्तत्वेनानन्यपरत्वा
दिति प्राप्ते यद्यपि लोके गुणो न प्रसिद्धस्तथापि दर्शस्य यजमानस्य मेदःसात्रत्विजस्त
के तेक मयनं प्रयोगाव त्रियं स्यपदस्येति व्युत्पत्त्या व त्तिपरत्वावगतेः साकमहप्रस्था
नं यत्रेति व्युत्पत्त्या च महत्वपरत्वावगतेर्नातिरिक्तशक्तिकल्पनं यानामधेयत्वाध्यव
सानो अतो प्राप्तत्वाव त्रिरूपः सहत्वरूपश्च गुणस्तत्फलोद्देशेन विधीयते आव
त्तिश्च क्रियते तस्य येक्षायां द्वयोर्गो मासोरहे अमावास्ये प्रजतेतिवाक्येन विशेषविधा
नाद्विरावृत्तिरेव सहत्वं च प्रस्थाने केनेत्यपेक्षायां सहहेतुभी भिरभिक्रामेदिति वचना
द्भी स्यास्त्र नेनैव वचनेन सहत्वाश्रयत्वं अभिक्रमणस्य विधिर्यता अवान्तरप्रकरणा
भावे पितस्यास्त्र पात्वाम द्वि आवत्तेस्तत्प्रकरणादर्शपूर्णमासावेवाश्रयः अतोत्र सं राम
ज्ञात्वाभावाद्गुणफलसंबंधपरत्वेन चाभ्यासाभावान्न कर्मान्तरं वस्तुतस्तु एवं परत्से ज्ञाप २७

मणादेरिति स्पष्टत्वात् संज्ञात्वाभावे रात्वानापत्तेः रोहणाप्रायण्यन्यायप्रदेशे संज्ञात्वाभावरूपभावेपि अवयवार्थ
प्रतीत्या योगरूढिस्वीकारादेव यवार्थरूपावृत्तिरप्राप्तत्वात्फलोद्देशेन विधीयत इति सिद्धा
न्तः ॥ संस्कारश्च ॥ ॥ ऐन्द्रमालभेत वत्सतरी गुणो निर्दिश्यते ताभ्यां विहितयोर्दर्शपूर्णमासि
कयोर्गोपालेभ्यश्च तुर्मुष्टिनिर्वापयोरनुवादेन अनारभ्याधीताभ्यां वायव्यं श्वेतमालभेत
भूतिकामः सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्येताभ्यां श्वेतत्वरूपगुणो विधीयते आ
लभेत नी भूताई चारुचेता कर्तव्येति निर्वापश्च चतुःशब्देलस्य ब्रह्मत्वांकर्तव्य इति
सर्वत्र द्रव्यगीच वायुसंबंधाद्वायव्यमित्यनुवादः सौर्यमित्याग्नेयवदेवतोदेवत्यत्व
सामान्यात् न तु देवताविधिः गणश्रवणात उभयत्रापि फलपरत्वं सार्वकाम्यवाक्यप्रा
प्तफलप्रयोजकत्वानुवाद इति प्रथमः पक्षः द्वितीयस्तु फलपरत्वेप्यपूर्वसंयोगात्प्रा
करणिकाश्रयालाभे न च गुणफलसंबंधानुपपत्ते गुणविशिष्टयागान्तरस्यालभ्यान्वो
यास्यं कर्मान्तरमेव फलोद्देशेन विधीयत इति सिद्धान्तस्तु वायव्यं श्वेतमित्यादि तद्धितान्तपद

मा॰ द्वि॰ द्वैपर्ध्यापत्तेर्द्रव्यदेवतासंबंधानुमितोयागस्यबालभतिनिर्देपतिर्धातुलक्षितोद्रव्यदेवता
२८ विशिष्टःफलोद्देशेनविधीयतइतिस्मृतिदेशब्राह्मणोबालभानिर्दोपोनविधीयते॥ विशये॥
यत्रतुनदेवताश्रवणंतत्रनयागकल्पनाश्रपितुसंस्कारमात्रविधानेपर्यवसितोत्रैव
त्समालभेतस्यत्रालभमात्रंवत्ससंस्कारकत्वेनविधीयतेस्मालाभतस्पर्शमात्रंवाविला
त॥ ॥सपुत्रकस्त॥ ॥स्वगेनाभ्यकुयतेचरुमुपदधातिबृहस्पतेर्वारूतरत्वपत्नीवाएद
सेत्रयजमानस्यायेबृहस्पतेःकथमस्याघ्रादिनबृहस्पतिर्देवतेसर्याबृहस्पतेर्देवता
त्वावगतेस्तैत्तिरीयशास्वायांबार्हस्पत्योभवतीतितद्धितप्रत्ययेवाक्यशेषश्रव
णाद्रव्यदेवतासंबंधानुमितयागविधानमेवेदंतत्रस्वोपधद्रव्यकेलेनाग्नेय
त्रिदेशतःस्विष्टकृदादिप्राप्तिर्यपत्तिप्राप्तौचरुमुपदधातीत्यनेनोपधानेप्रतिपत्ति
त्वेनविधीयतइतिप्राप्तेप्रयुपितेत्तरीयशास्वायांतद्धितश्रवणांतयापिविधिम रात
वाद्धिधंतरैवतावाक्यालभमगोयत्तेश्वनायंदेवतातद्धितेश्चरुमुपदधातीत्यनेनवस्ते २८

दिलविध्यारकंचरुसंस्कारकतयोपधानविधानाद्देवतानांकांक्षातयानार्थोवादेनोतस्या
पिदेवताविधिकल्पनेश्रुतस्यवर्ववेयर्थ्यादितस्यप्रत्येतिद्रव्यस्यैवनोवारहूपस्यविधिक
ल्पनेश्रुतस्यबृहस्पतेर्वाद्विगुणस्यान्नेनोवारादिसंबंधस्तुसुपपत्तेनेबृहस्पतेर्देवस्यदे
वताकल्पनाद्वारायागकल्पकइतिसिद्धं॥ ॥पालीवते॥ ॥त्वाष्ट्रंपात्नीवतमालभे
तेत्यनेनद्रव्यदेवताविशिष्टयागविधायपर्यग्निकृतंपात्नीवतमुत्सृजतीतिश्रुतेस्त
प त्रोभदेवस्यस्यपूर्वयागस्यत्र्याग्नेयंचरुंधोकरोतीतिवत्केवलपालीवतप्रदेनान्न
वासयोगातपर्यग्निकरणादेश्चविधेयस्यगुणस्यापातिदेशेनैवप्राप्तत्वादितरांग
परिसंख्यायांचत्रैदोष्यापत्तेःपर्यग्निकृतपदस्यानुवादत्वमंगीकृत्यकर्मान्तरवि
धिरेवापमितिप्राप्तप्रसक्तिःशीनान्वकेर्मांतरेनचानुवादानुपपत्तिःइसस्यगनीषाम
रिवत्वष्टपत्नीवतोर्व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वेमनोतास्वग्निनशब्दवत्त्वप्रमाणयाभिधा
नोपपत्तेःवस्तितस्यपचकेतद्धितश्रवणाद्देवताद्वयमेवेदंपत्केवाक्यापादना

भा॰ दि॰ २९

त्वसमुच्चयः। अतोऽदित्यदपित्यपोर्मातादित्यमातेतिवच्चकप्तेस्वबकेकृतेनपालीवतपरेणा
नुवादः। अतः पूर्वकर्मानुवादेन गुणस्यैव विधीयते न च विधेयाभावः। वज्रपर्यग्निकरणा
त्वस्यैव वज्रप्रत्ययांतार्थस्य विधेयत्वात्तस्य च गृह्मेधीयाज्यभागस्यायेनप्राकृतस्यैवा
म्नेदशतः पूर्वप्रवृत्ता विधेयत्वात्प्रायकाल्लैनवतेनैवनैराकांक्षा इति देशाकत्व
नेनोत्तरांगानामर्थादेवनिवृत्तौ त्रेतेध्यानायपत्तेः। वज्रपर्यग्निकरणात्वस्यैव पूर्वा
सक्तेषु समभवान्नान्यप्राप्तिर्यतेन च वज्रप्रत्ययबलेन प्रमाणांतरप्रमितत्वावग
मादिनिर्देशाप्रतिबंधकत्वप्राप्तितामप्यमूलत्वलघुसत्त्वाभ्यामित्याहो प्रमाणा
तराभावेपि स्यतद्विधिविधेयस्यापित्तप्रत्ययेनोपात्तत्वेन वाधकाभावात्॥ ॥
अद्रव्यत्वात्॥ अनारभ्यश्रुतं स्रुवेहविषाहविर्यजतेयोहस्यं गृहीत्वा सोमाय
यजतइतितथायतावास्तस्यापुःप्राणास्तियोंशुं गृह्णातीति अत्रचहविःसोमःस्य राम २९
वदेवतासम्बद्धमितिप्रथमार्थवादस्यार्थःप्राणोवायुर्मध्यारामभिवर्द्धतइतिद्वि

तीयस्यतत्रनतावत्स्वग्रहणमेवज्योतिष्टोमेविधीयते संस्काररूपस्यग्रहणस्यावघातादिवद
श्वराम्यनामकत्वानुपपत्तेः। द्वितीयं तयोस्तयासंस्कार्यद्रव्यनामत्वांगीकारेतु अयमभिवा
तकेरेसंबंधाभावान्न द्रव्यमात्रो देशेन ग्रहणविधिसंभवः। अतो द्रव्यदेवताविशिष्टया
गांतरविधानमेवेदं अग्रहस्यपदेन हि स्थानेहेत्रोमास्य द्रव्यस्याग्रपदेन च नियामद्रव्यसा
मास्वबोधयति। गृह्णातिश्रुत्या चानुवादः द्वितीयया गत्वस्फुरणाःतयाश्च यागयाः प्राकरणि
तस्समानज्ञातीयतत्तत्रीयशास्त्राच्छवा कार्यातिष्टोमा गत्वमितिशब्देन गृह्णातीयाग
लक्षणया पूर्णामाणीभावाश्च वाक्येगुणातंक्रांतशक्तिनाविधिनागृहणस्यैव विधी
यते एवं च विनियोगाभंगोपिद्वितीयायां नवकल्पितासवतिः देवतातु सोमरूपाश्राश
वाक्येनहतोस्वचान्वेतीति देवताविशिष्टंगृहणमेवतत्र विधीयतेइतीयेनुउपपामरा

भा॰दि

३०

होतोऽपि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामीति मंत्रवर्णादृष्टत्वांशात् तया देवताप्राप्तिर्द्रष्टव्या होममं
त्रस्तत्र भाविप्रयोगोपकारकत्वमात्रपनेयः देवताविशिष्टस्य ग्रहणाद्रूपेव प्राकरणि
कवाक्येन ज्योतिष्टोमांगत्वस्य तदुपपादकत्वस्य च बोधोपपत्तेर्नैकश्चिद्विरोधः प्रयो
जनेन पूर्वपक्षे पाङ्गस्यांगत्वादपूर्वाशक्तिन्यायविषयत्वमिति द्रष्टेते प्रधानत्वादिति । अ
ग्निसं॰ अनारभ्यैव मन्त्रं तथैव विद्वानग्निं चिनोतीति तत्र चिनोपतिना नाग्निसंस्का
रार्थं वेनचपनविधिरपि तु अग्नेर्होत्रस्य यागस्यैव विधिः अथातोऽग्निमग्नि
ष्टोमेनानुयजन्तीति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेणातं द्विरात्रेणत्याग पुनरवाक्ये पुन
रग्निष्टोमादियज्ञानामग्न्यनुयजनत्वरूपगुणमात्रानातं न हि अग्न्यनुयजनत्वे मानं
तयागत्वेव कल्प्यते देवं इन्द्रमनुगच्छतिपदे इन्द्र इत्याहेतुल्यक्रियापागस्य वानुश
ब्दशेनात् अतस्त्वाग्निसंज्ञकस्य यागस्य तस्मिन्नेव वाक्ये विधौ गौरवापत्तेश्वेदृशा राम
कृत्स्नं चिनोतीति नात्र यागता द्विधानं सर्वाग्न्यन्तो ज्योतिष्टोमाविकारे तत्र वाक्ये ३०

तस्यत्रत्वांगत्वमिति इष्टकाभिरग्निं चिनुते इत्यनेन च चयनस्य प्राप्तत्वाच्चिनोतिर्निर्वपतिव
दनुवादश्चयनस्येति प्राग्नेपाकमनुमंत्र इत्याहेतुल्यक्रियापोगात् भावेप्यनुशब्ददर्शना
न्नेतत रगुणोऽधेनाग्निशब्दस्य च यनशब्दस्य च यागपरत्वकल्पनापुक्ता अतो विद्वद्वा
क्ये चयनमेवाग्निसंस्कारार्थं विधीयते अग्निशब्देन च यद्यपि शक्त्या ज्वलनस्या
भिधीयते तथापि तदर्थे त्वेवेष्ट्यापत्तेर्निरूढलक्षणायाग्ना हवनीयादिपरत्वाव
सायात्तदुद्देशेन चयनं संस्कारकतया विधीयते संस्कारश्च सामर्थ्याच्चयननिष्पा
दितस्थंडिलस्थापनरूपः स्थापितस्याग्नेरुपयोगापेक्षायामप्यानइतिवाक्येन
तस्य ज्योतिष्टोमांगत्वेन विधानं तत्र हि अग्निशब्देन चयननिष्पादितस्थंडिलस्था
पितोऽग्निश्चयनमेववाललक्षणयाभिधीयते अग्निष्टोमशब्दश्च जातिन्यायेन स
ह्याक्वचनोपपत्तिन्यायेन ज्योतिष्टोममेव प्रकृतप्रयोगारम्भपरे यापशब्दश्च
गुणे चात च ज्योतिष्टोमत्वमेव लाघवादुद्देश्यता वच्छेदकं न त्वग्निष्टोमसंस्थावत्त्वम

मा॰ द्वि पि॰ प्रघृपिवचयनस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगसंवलितत्वादनुष्ठानमात्रेऽपरिवर्तत्वेन गाल्लसिद्धि
३१ स्तथापि पपुत्रकामः शिवश्रीतेत्यादिवाक्ये रेन्द्रेः काम्यत्वाद् गामात्रे लेगलप्रज्ञिप्रसवार्थ
तत्रावितुध्यते अपंवाग्निः प्रकृतौ अग्निः सोमागाव्रेष्टृतामिसादिवचनाद्वैकाल्पिकं।
अग्निपरोक्षोत्र रवे घांत्वाग्निष्ठीयत इति वचनादुक्तं द्वेधा समुच्चयपक्ष इदमावेवो
त्तरवेदिमावे उत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति वचनात् अतस्तु तमुरव्येनेत्यादिवाक्या
नि वैकल्पिकत्वात विकृति विशेषे तन्निपुरस्था निवयनाश्रित शेषेनाकारतादिप
लार्थगुणानां प्राप्त्यर्थं निवेतिरुशतेवूश्यते॥॥ प्रकारान्तरे कोउपापिना
मपनेउपसारे श्वरित्या मासमग्निहोत्रं जुहुरु ऊर्ध्वं मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्या
दिश्रुतं तत्र जुहोतिनाग्निहोत्रादिपरे स्वरूप स्थ स्यापि केर्मणा उपस्थित राम
त्वात्त रत्नवा रेनय एहवनीयजुहोतीति वन्मासादिपगुणविधिः उपादिपव रत्न ३१
पारेयस्यापि एरस्थ कर्माऽनुवादेन विधाने बाधकाभावात् केऽत्वेवऽत्वकालादिरूपा

नेकगुणाविशिष्टप्रयोगविधानाच्च नवाक्यभेदः अतो नैकमितरविधिरिति प्राप्ते सत्येवत्र
वचनेकस्य विधेरेतिविधपत्ताप्रपयोयंउपरिपत्वेप्रमाण त्वोद्वाशा प्यत्वारव्यं विधे
यत्वेव प्रमेयं तदुभयमप्येकवृत्तिसमानाभिधानस्य स्यान्ना चधात्वर्थभावता
वत्तीत्युत्तमः॥ पोगप्रोपपदत्वेतु विशिष्टविधिगौरवमिपातन्नावृत्तिपया
हवनीयेजुहोतीत्यत्राहवनीयस्यापादेयत्वविधेयत्वोभयाश्रयत्वाद्येयत्वेत्र
तस्यवतत्त्वात्वयोनुवादपेक्षायां रूपस्थानामपि सर्वेषामानीकविरनुवाद अत्रे
वेतुमातस्या नुपादेयत्वादुपादेयत्वेऽथात्वर्थेऽप्यवाच्यं अतेसत्त्मामानाधिकरण्ये
नविधेयत्वमप्येतच्चैवेति विहितस्य विधानायोगान्नैः एवं सत्यपि यदि सापद्रु
होतीत्यादिवत्प्रसमिद्धाप्यकं मन्त्रिष्वादिमासाभवेत्तो गत्याकालाहोविधेय
त्वकर्मणाचमात्रे प्रपादेयत्वमितिवैयधिकरण्यापमप्यानोपेतनत्वेतदतित्तवस

भा॰दी॰ ३२ निष्पाद्यभावेपिनामत्वस्यपूर्वकर्मोपस्थापकत्वात् अग्निहोत्रंजुहोतीत्यनेनजुहोतिनाहि
यादृशोविजातीयहोमत्वप्रकारिकाहोमोपस्थितिस्तादृश्येवसन्निधिनोपनीतायुक्तेमथ
यंजुहोतीत्येतद्वाक्यस्थजुहोतेरपितद्विषयविधेयत्वमापादयन्तोभवन्ति अतोविधे
यार्थकत्वप्रतिबन्धिका अग्निहोत्रादिनामनुञ्चाग्निदेवताकहोमत्वप्रकारकहोम
विशेष्यकबोधजनकत्वंजुहोतेःपूर्वकर्मोपस्थापकत्वमायातिदपितुसमनन्तरंहि अ
ग्निदेवताकपूर्वकर्मत्वस्यप्रमाणान्तरासिद्धविजातीयहोमत्वसमानाकारानुपस्थिते
रन्यथाप्युपपत्तेःगौणत्वाभावेनचहप्रयोगानापत्तेः अतिप्रसंगेना
करणस्यप्राचीनप्रयोगाभावेनैवासिद्धेःधिकरणोपस्थापितत्वेनयागरूपस्यनगौ
णत्वाद् अन्यथाहोमत्वपर्यन्तस्यशक्यत्वाभियाअतिप्रसंगभंगापत्तिमपिरूपवंगौका
रेसोमादावपितस्यपत्तेः अग्नीनमनाम्नातदुपस्थितिः अतएवपवमानेवायुपा राम
देयगुणायोगेनश्रुतेनतुधातुनाख्यातेनैवसन्देशग्राह्यमायाविनाशैतन्नवकामायसे ३२

वोपादेयत्वसामानाधिकरण्येनविधेयत्वप्रसक्तौनामधेयोपस्थितसात्तत्प्रतिबंधात्रकर्मान्तरे
अत्तुवात्तद्वाक्यस्यप्राकरणिकत्वोरूकर्मान्तरत्वे अतोनाम्नाद्रव्यकेजुहोतेर्विधेयार्थकत्वप्र
तिबंधोपागारनुपादेयगुणानुपस्थितिरूपप्रकरणान्तराच्छिद्रकर्मान्तरत्वंअत्रचा
नुपादेयगुणायागस्यैवतुपादेयत्वापादनपदाद्यापादिशेष्यात्वात्वर्थेऽनुपादेयत्वा
पादेनपापार्तः अनुपस्थितेरुपादेयत्वसामानाधिकरण्येनविधेयत्वाप्रतिबंधःता
अतएवनप्रावीतरोसा अस्तुपादेयगुणायोगस्यप्रयोजकोऽपितुउपादेयगुणसामा
न्याभावएवेतिध्येय अतएवमिद्रकालविशिष्टकर्मान्तरविधानमेवेदं एवंसरस्वत्या
दृष्टिशानतौरामाग्नेयोष्टाकपालइतिदेशरूपानुपादेयस्य अग्नेयपदस्यसाधा
रणत्वेनपूर्वकर्मोपस्थापकत्वाभावात् निमित्तस्यतुमध्यायामपिविश्वजिन्नायजेते
ति अग्निहोत्रसंकल्प तिदुतेरसत्त्वमतद्वेतोपंविश्वजित विश्वजितायजेतेत्यस्मा
त्कर्मान्तरेनचावेनविनियुक्तस्यप्रपत्तस्यवातेनोपसान्नः विनियोगादिसामानाधिकर

भा॰ द्वि॰
२२

त्पेनावगताया उत्पत्तेः सन्निधिं विनाबाधे प्रमाणत्वाभावात्॥ फलं फलस्याग्नेयप्रमुखाकं
पालेनिर्वपेद्रुक्कामइति संस्कार्यस्यतु औदुंबरींस्पृशेत्प्रोक्षतीति व्रीहीन्प्रोक्षणादिकर्मा
तरं यत्रैव यथाश्रुत्यादिप्रमाणं तथाबाधयेयानियतकरणीकोऽस्तु मत्र्यवचेवितं॥ तन्निधौ
पंचानामप्यनुयाजादीनां सन्निधौ प्रकृतहरणानि दर्शपूर्णमासप्रकरणोपाठ्यपौर्णमासी
पौर्णमास्यां यजेतेत्यत्र संदंशपतितौ माममावास्यां यजेतयावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजे
त दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति चतुर्णां विधिवाक्यानां तत्प्रकरणस्य दोषाभावात्स्वपदस्ते
प्रजतो तिशेषरूपसंस्कार्यस्य च सर्वत्र सन्निधिनास्वविषयप्रवृत्तिविधेयत्वप्रतिवे
धात्सामर्थ्येनवकर्मणां कालदेशविशिष्टप्रयोगविधिमात्रविधित्वाभावायानुम
न्तेतेनतुकर्मोत्पत्तिमपिविधत्ते यत्रतु प्रयोगोपिप्राप्तो यथायदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां
प्रप्रयोगानुवादेन कालादिमात्रविधिः संभवतिदेशकालप्रयोगोपादेयत्वात्संभवे
पिप्रयोगालेनविनियोगविधिः निमित्तस्थलेतु निर्याणनिमित्तेनैमित्तिकप्रयोगांगि राम २२

त्वासंभवात्तत्रापि कर्मणोनिमित्तसंबंधानुमितयापहस्यापायर्थत्वेन विनियोगविधि
रितिवश्यते फलसंस्कार्ययोस्तु तदुद्देशेन प्राप्तकर्मविनियोगविधित्वमेव अनो
नसन्निधिमत्वेनुपादेयगुणयोगोपिकर्मांतरं आग्नेयस्तु कालद्वयप्रयोगेनाग्नेयं विधि
धायपदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायां भवतीति श्रुतेः तत्र कालद्वयपुरोडाशाग्नेयपाठे
र्मांतरविधानमिदं प्रकरणात्तदाम्नासाम्नानमेदोपपत्तेः अनेनैवविहितस्मैतरेणापौ
र्णमासीमात्रविधित्वेत्पत्तिशिष्टकालावरोधान्निराकर्तव्यः नचैकस्यैवकर्मणोऽभ्यु
दयप्रक्रियकतयाविधिद्वयेनविधानेपिगास्येकहायनीशब्दाभ्यामिवद्रव्यविशेषस्य
तिवाक्यपिंगाक्ष्येकहायनीशब्दाभ्यामुपस्थितस्याप्येकस्यैकेन विधिनाविधानेवा
धकाभावात्प्रकृतेतुस्यैकेनविहितस्यनेतरेणाविधिसंभवइतिकर्मांतरमेवअत
एवामावामावास्यायामाग्नेयपदद्वयकरणं पूर्वपक्षप्रयोजनमितिप्राप्ते एतत्पश्चात्
स्पैदाग्नेयोविधिशेषवाक्यस्यातस्यैवाविध्यापकत्वंप्रशस्ताग्नेयमाहिसेनवैदाग्नेय

शंसा। अतो न कर्मान्तरं॥ इति श्रीखंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां द्वितीयस्य तृतीयः पादः॥ श्री
विघ्नः यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र काम्यस्यैव स्वर्गार्थं प्रवृत्ते दर्शपूर्णमासक
र्मणो जीवनपर्याप्तकालविधिः। नवयौर्गमास्यादिकालविरोधः व्याप्यव्यापक
भावेन अमावास्यापराह्णादिवद् भयारप्युपपत्तेः। अतएवावनिगमनाविरहात्का
लद्वयविधावपि प्रयोगद्वयविधिः। जीवनपर्याप्तकालविधिसामर्थ्यादेव च प्राप्ति
योर्दर्शपूर्णमासावृत्तिः। अतस्तावद्व्याप्यप्रयोगव्यासक्तोप्य
पर्यैकप्रयोगस्यैव स्वर्गादिफलमिति प्राप्ते कालत्वेन गमपन्ननापंकालविधिः
अतो धातुसंबंधाधिकारविहितत्वात् मुख्यप्रत्ययेन जीवनस्य कर्मसंबंधावि
गतेः स्वाविच्छिन्नकालकलादिरूपसंबंधाश्रयतावद्गुणानुतकालानुरोधेन प्रयो
नावच्छिन्नप्रयत्नस्याभावेन यावच्छक्यार्थस्यापि विधेयफलायत्तेर्लोवदावृत्तिमित्ति
त्वमेवं संबंधः प्रतीयते तत्र हि प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तेर्यापत्तस्यावाच्छरी

योऽनुवादः निमित्तत्वं च स्वान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यवश्यापादकत्वापकत्वं यथास
रूपरागान्वयव्यतिरेकानुविधायि अवश्यानुष्ठानस्य स्नानस्य तद्वत्वं रागरूप
रागोऽन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य सर्वत्र पापकप्रमाणाभावादेवासिद्धेः। न्वया
नुविधानस्यैव विधेस्तात्पर्ये अतएव निमित्तत्वे नैमित्तिकस्यावश्यानुष्ठान
बोधनादेकारणोप्यस्यवापानुमीयते करणावधर्मेणापापमयनुरतौ स्यादिवा
कृशोषाप्रत्रिसत्वन्यायेन पापक्षयस्यवानुषंगिकोऽनित्यनैमित्तिकफले फ
लपचनुरव्येतरसामलादिनिमित्तत्वे नैमित्तिकस्य पापादेव प्राप्तिसंभवे
नान्वयानुविधानस्य प्रमाणान्तरेण प्राप्तित्वव्यतिरेकानुविधानस्यैववि
धेस्तात्पर्ये अतएव रूपेतराभावेऽपि दवापवादत्वस्याभावः। अतएव यावु
जीवपदे नावृत्त्यावच्छेनुरोधेन जीवनस्यानिमित्तत्वावगतेस्तदनुरोधेन पापक्षय

भा.द्वि ३५ यं विनियोगांतरमेवेदमिति सिद्धं ॥ ॥ नामरूप ॥ ॥ शाखांतरे नाम्नातेऽग्निहो-
त्रादौ सत्त्वपि भेदकप्रमाणेषु न कर्मभेदः ॥ भेदकप्रमाणैर्हि संख्याकास्यकर्मो-
त्पत्तिपरत्वावगतेरुत्पन्नस्योत्पत्त्ययोगात् भेदः तत्त्वातिदिष्टं प्रकृते तु उक्तप्रमा-
णैः उत्पत्तिपरत्वावगमेऽपि पुनरुत्पन्नस्य शाखाध्यायिपुरुषात् प्रत्येकस्यै-
वकर्मणः सर्वत्रोत्पत्तिसंभवात्र कर्मभेदः । न हि सर्वाः शाखाः सर्वपुरुषैरधी-
याः । स्वाध्यायविध्यवष्टंभेन गृहीत इति वत्सरीयत्वेन कल्पोऽविवक्षितत्वेनाने-
कशाखाध्ययनानुपपत्तेः । नचैवं वेदांतरस्य शाखाध्ययनस्याप्यनाप-
त्तिः वेदानधीत्य त्रयाद्विवचनांतरानुरोधेन वेदद्वयपरत्वेऽप्येकशाखाध्ययनस्यैवा-
वश्यकत्वावगतेः । अतस्त्ववेदभेदे उक्तधर्माणां देशे के चैवोत्पत्तिपरत्वगुणा- राम
पेक्षवचनाभिसंबंधनियामकं च स्मृते वेदैकत्वं तु प्रतिशाखं पुनर्भेदे सत्त्वपि ३५
सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वेन कर्मभेदः । अतस्त्वेव कास्मिके मीमांसाविदुद्धानानानाशा-

भा.द्वि ३६ खागतानां गानां विकल्पः । सवनतत्त्वसमुच्चयभेदेन व्यवस्थितः । तत्र हंगानां तत्तद्रथ्येत्र यथै-
व प्रमाणाभावेन प्रकरणाच्छुद्धकेवलत्वावगतेः । अविरुद्धो गेयस्तु समुच्चयः । शा-
खांतरीयाणां गानां नेच्छकल्पसहवाद्विभिः स्तुलभः पत्तु वक्ष्यैवा स्वग सौम्यमित्यादि-
वचनेनैतस्मिन् वांगोपसंहारासंभवेनु कल्प्य विधानार्थमिति कौस्तुभे द्रष्टव्यं । तदेवं
शब्दांतराभ्यासंख्यासंज्ञागुणप्रकरणांतरैर्निरूपितः कर्मभेदः । अतः प-
रं तेषां विनियोगा निरूपयिष्यते ॥ ॥ इति श्रीखंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां द्वि-
तीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ॥

राम ३६